

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА, ПРИЛОЗИ
И БИБЛИОГРАФИЈА

НА НОВИТЕ ЧЛЕНОВИ НА МАКЕДОНСКАТА АКАДЕМИЈА
НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

VIII

СКОПЈЕ, 1986

ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА, ПРИЛОЗИ И БИБЛИОГРАФИЈА НА НОВИТЕ ЧЛЕНОВИ
НА МАКЕДОНСКАТА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

VIII

MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

**OPENING ADDRESSES, CONTRIBUTIONS
AND BIBLIOGRAPHY**
**OF THE NEW MEMBERS OF THE MACEDONIAN
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS**

VIII

SKOPJE, 1986

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

**ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА, ПРИЛОЗИ
И БИБЛИОГРАФИЈА
НА НОВИТЕ ЧЛЕНОВИ НА МАКЕДОНСКАТА АКАДЕМИЈА
НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ**

VIII

СКОПЈЕ, 1986

Уредник: акад. Крум Томовски

На Седмото изборно собрание на Македонската академија на науките и уметностите, одржано на 23 ноември 1983 година, за нови дописни членови на Академијата во работниот состав се избрани проф. д-р Пенчо Давчев, проф. д-р Милчо Ристов и писателот Ташко Георгиевски, чии пристапни предавања и прилози, поднесени на 9 ноември 1984 година, се објавуваат во оваа книга заедно со библиографијата на нивните трудови.

Во оваа книга исто така се објавуваат пристапните предавања на членовите на Академијата надвор од работниот состав, избрани на поранешните изборни собранија: проф. д-р Иван Доровски (ЧССР), избран за член на Академијата надвор од работниот состав на Четвртото изборно собрание одржано на 14 мај 1979 година, кој пристапното предавање го одржа на 17 септември 1984 година, и акад. Јулијан Владимиирович Бромлеј (ЧССР), избран за член на Академијата надвор од работниот состав на Шестото изборно собрание одржано на 23 ноември 1981 година, кој своето пристапно предавање го одржа на 4 април 1985 година.

Юлиан Владимирович Бромлей

Роден е во 1921 година во Москва. По завршувањето на студиите на Историскиот факултет при Московскиот универзитет работи во Институтот за славистика на АН СССР. Во 1966 година станува директор на Институтот за етнографија „Н. Н. Миклухо-Маклај“ на АН СССР.

Неговата научна работа е насочена кон проучувањето на методолошките проблеми во етнографската наука, на теоријата на етносот, на етнографијата како научна дисциплина. Се занимава и со разни аспекти на народната медицина, современата обредност, сродностите на етнографијата со историјата и социологијата, особеностите на етнографското осмислување на современоста. Посебно интересирање пројавува за етнографијата на Јужните Словени и словенската генеза на Балканскиот Полуостров. Претседател е на Главната редакција на дваесеттомната едиција „Државите и народите“.

За член на Македонската академија на науките и уметностите надвор од работниот состав е избран на 23 ноември 1981 година.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ НАУКИ В СССР

В Советском Союзе под этнографией принято понимать науку, изучающую этнические черты народов. Известно, что иногда этнографию противопоставляют этнологии, рассматривая первую как описательную, а вторую как теоретическую дисциплину. Однако в СССР термин „этнология“ не получил распространения, и этнография объединяет как описательный, так и теоретический уровень исследования народов мира. Отсутствует у нас и терминологическое различие между изучением собственного народа и зарубежных народов, и поэтому этнография соответствует совокупности таких двух традиционных немецких дисциплин, — как *Volkskunde* и *Völkerkunde*. Вместе с тем уже давно принято считать, что этнографии, в нашем понимании данного термина, в англоязычных странах соответствуют культурная и социальная антропология.¹ И хотя в действительности предметные области этих дисциплин и этнографии не вполне идентичны, все же их сближение не лишено определенных оснований, ибо они имеют немало точек соприкосновения, а отдельные их разделы почти тождественны.

В Советском Союзе — одном из самых многонациональных государств мира — этнографические исследования получили сравнительно широкий размах. Определенную роль в этом сыграло существование в России ко времени Октябрьской революции давних традиций этнографических изысканий.

Дореволюционная русская этнография выработала и накопила демократические традиции, прочно сохраняющиеся и в советское время. В ней не было, например, противопоставления изучения господствующей национальности (русских) изучению других народов, подобно тому, как это имело место во многих странах, владевших оторванными от метрополии заморскими колониями. Для прогрессивной русской этнографии было также совершенно чуждо деление народов на „исторические“ и „неисторические“. Не получили распространение в русской этнографической науке расистские взгляды. Среди этнографов XIX и начала XX в. было немало людей, вставших на путь

¹ В СССР термин „антропология“ употребляется в узком значении: для наименования физической антропологии.

борьбы с царизмом. Не случайно блестящие достижения русского сибиреведения конца XIX — начала XX в. были связаны с деятельностью плеяды талантливых ученых, сосланных по политическим мотивам в отдаленные районы Сибири (Л. Я. Штернберг, В. Г. Богораз, В. И. Иохельсон и др.). Значительную роль сыграли политические ссылочные и в изучении северорусских районов (П. Н. Рыбников, П. С. Ефименко, П. П. Чубинский и др.). Однако вплоть до Октябрьской социалистической революции этнографические изыскания в России, как правило, оставались делом либо одиночек-любителей, либо научных обществ, объединявших сравнительно узкий круг специалистов. Система государственных этнографических учреждений не получила развития. А в немногих находившихся на государственном содержании этнографических музеях научная работа велась в крайне незначительных масштабах. В университетах этнография почти не преподавалась.

Октябрьская революция коренным образом изменила условия развития этнографической науки в стране. С первых же своих шагов советская этнография стала опираться на гуманистическое, демократическое наследие отечественной дореволюционной этнографической науки, на ее лучших представителей, принявших активное участие в созидании новой жизни. От дореволюционной советской этнографии унаследовала и широту научных интересов, охват всех народов мира.

Определяющую роль в развертывании этнографических исследований в послереволюционные годы сыграла тесная их связь с практическими задачами, выдвинутыми новым социальным строем. Осуществление ленинской национальной политики, необходимость коренного преобразования культуры и быта отсталых в прошлом народов требовали углубленного изучения этнического состава населения и национальных особенностей культуры.

Претворение в жизнь Декларации прав народов России, провозгласившей в 1917 г. „свободное развитие национальных меньшинств и этнографических групп, населяющих Россию“, могло быть осуществлено лишь при условии устраниния неравенства народов в области экономики и культуры. Одной из важнейших предпосылок этого была выработка новых форм государственности и административного устройства, которые отвечали бы реальному этническому составу населения страны, особенностям его расселения и исторического развития. Существенную помощь во всем этом могли оказать специалисты-этнографы.

Соответственно круг учреждений, занимавшихся этнографией, значительно расширяется. Появляется большое число краеведческих обществ. Однако уже в 1920-е годы центр тяжести все более переносится на государственные научные организации и учреждения, которые постепенно укомплектовываются профессиональными этнографами, фольклористами, археологами. Помимо университетских кафедр этнографии и старых научных

центров — Музея антропологии и этнографии, Этнографического отдела Русского музея (в Ленинграде), Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии (в Москве) — в сборе фактического материала и разработке насущных проблем принимают участие сотрудники новых учреждений. Немалую роль в данном отношении сыграли такие специальные правительственные организации, как Комиссия по изучению племенного состава населения СССР и сопредельных стран и Комитет народов Севера, работавшие в теснейшем контакте с Наркомнацем, Центральное этнографическое бюро, созданное при Наркомнаце в 1922 г., секция „Человек“ Госплана СССР и т. д. Был создан также ряд научно-исследовательских учреждений: Академия истории материальной культуры (1919 г. ГАИМК) с секциями палеоэтнологии и этнографии; Азиатский музей с коллегией (1921), Ленинградское общество по изучению финно-угорских народов (1925), Якутская комиссия, а также Антропологический институт при Московском университете (1923), Музей Центрально-промышленной области (1919), Центральный музей народоведения (1924) и др.

Большое научно-организационное значение имело создание в 1926 г. журнала „Этнография“ (с 1931 г. — „Советская этнография“).

В соответствии с поставленными задачами была построена и система подготовки этнографов. Особое внимание стало уделяться подготовке национальных кадров. В ряде вузов организуется обучение специалистов по этнографии малых народов СССР. Подготовка этнографов проводилась в неразрывной связи с практикой социалистического строительства. Студенты и выпускники принимали участие во всех начинаниях, где только могли оказаться полезными полученные ими теоретические знания, будь то всесоюзная перепись, краеведческая или культурно-просветительная деятельность.

Однако в 20-е годы все же заметно ощущалась острые нехватка подготовленных этнографов. Помимо центральных городов РСФСР, только в некоторых крупных городах — Украины, Белоруссии, Грузии, Армении, а также в Татарии, Мордовии, Чувашии и др. — уже в первое десятилетие после Великой Октябрьской социалистической революции хорошо подготовленные этнографы-профессионалы или краеведы с большим опытом могли включиться в деятельность возникавшей системы советских научно-исследовательских учреждений.

В числе первоочередных задач, в разрешении которых участвовали этнографы, было уточнение новых межреспубликанских границ на основе сведений о характере расселения отдельных народов и переходных зон между основными этническими массивами. Одновременно должна была решаться задача осуществления, на основе ленинской национальной политики, внутреннего национального размежевания. Материалы по этническому составу населения пограничных районов на западе и юге Советского Союза, разработанные этнографами, сыграли

значительную роль в обосновании государственных границ СССР и прилегающих государств. Решающее слово принадлежало этнографам и при районировании и национальном размежевании внутри страны, правильному осуществлению которых и способствовали составленные в эти годы этнографические карты, а также „Список народностей СССР“, статьи и публикации, характеризующие этнический состав отдельных областей.

Много полезного было сделано этнографами и на начальном этапе организации решительного подъема культуры народов Севера, Средней Азии и некоторых других районов. Молодые этнографы назначались на работу не только в местные научные учреждения, музеи, отделы народного просвещения, но и в самые отдаленные места, непосредственно в школы. Этнографы академических учреждений вместе с лингвистами участвовали в создании букварей и первых учебников для народов, не имевших ранее письменности. Живя годами среди изучаемого народа, они в совершенстве овладевали его языком, детально знакомились с культурой и бытом.²

Разумеется, развитие советской этнографической науки в первые десятилетия отнюдь не сводится лишь к усовершенствованию организационных форм, установлению тесной связи с практикой, расширению масштаба исследований, подготовке кадров³. Главный, определяющий феномен этого развития — становление и утверждение в этнографии марксистской методологии. Разворачивается интенсивное освоение советскими этнографами теоретического наследия К. Маркса и Ф. Энгельса. Огромное значение для становления и развития советской этнографии имели труды В. И. Ленина по теории национального вопроса и его учение об общественных укладах. Ленинские положения о равноправии наций и языков, национальной культуре и ее классовом содержании, о соотношении общественных укладов на многие годы определили направление работы этнографов СССР и составили ее прочную теоретическую базу.

Однако полностью утвердилось марксистское направление далеко не сразу. Это, в частности, отчетливо проявилось в представлениях о задачах этнографической науки. Одна из характерных для 1920-х годов тенденций связана с восходящим к классическому эволюционистскому взгляду на этнологию как на всеобъемлющую науку. Практическое воплощение этот взгляд получил в 1925 г., когда факультет общественных наук Московского государственного университета был преобразован в этнологический факультет, где велось преподавание и всех истори-

² См., например, Г. М. Василевич. Начальная тунгусская книга. М., 1931; Е. П. Орлова. Эскимосский букварь. Л., 1932 и др. Обзор см. в ст.: В. В. Антропова. Участие этнографов в практическом осуществлении ленинской национальной политики на Крайнем Севере (1920—1931 гг.). — „Советская этнография“ (Далее — СЭ), 1972, № 6.

³ См.: С. П. Толстов. Советская школа в этнографии. СЭ, 1947, № 4; он же. Сорок лет советской этнографии. СЭ, 1957, № 5 и др.

ческих дисциплин („Этнофак“ просуществовал до 1930 г.)⁴. Соответствующие идеи получили отражение и в специальной литературе, в частности и работе П. Ф. Преображенского „Курс этнографии“, в предисловии к которой автор подчеркивал, что история народов является лишь частью этнографии.

Вместе с тем на представлении о предмете ее изучения сказалось и то, что многие зрелые и в особенности молодые этнографы стремились овладеть марксизмом. Некоторые ученые следуя опыту классиков марксизма обратились к изучению первобытного общества (П. И. Кушнер, В. К. Никольский), другие — истории верований и шаманизма (Д. К. Зеленин, Е. Г. Кагаров), третьи — к современности. Именно в эти годы делаются первые попытки изучения современного быта, особенно крестьян, но отчасти и быта рабочих. В этих работах характеризовалась русская деревня в период между революцией и коллективизацией с точки зрения экономики и хозяйства, а также публиковались интересные материалы, свидетельствовавшие о появлении новых черт в мировоззрении, общественном и семейном быте.

Таким образом, советская этнография первого послереволюционного десятилетия представляла собой сложную картину. Обостренному ощущению практических целей и задач, вставших перед наукой, и активному участию в практике социалистического строительства сопутствовали теоретические дискуссии и в известной мере разноголосица. Рядом с крепнувшим марксистским направлением и публикацией книг и статей, отражавших вызревание марксистской этнографической теории, продолжали появляться работы, выполненные в духе, традиционном для русской предреволюционной этнографии. Их отличал позитивизм, эволюционистское понимание важнейших исторических закономерностей, исследовательские приемы, характерные для культурно-исторической школы и т. д. Вместе с тем многие из этих работ не потеряли своего значения и до сих пор, так как содержат обильный и достоверный фактический материал. Они восполняли в известной мере те пробелы в изучении проблем исторической этнографии народов СССР (в том числе и русского), с которыми русская этнография пришла к 1917 г.

В 30-е годы советская этнография вступает в новый период своего развития. Это обстоятельство определялось не столько внутренним развитием самой этнографии, сколько переменами в жизни страны в целом. Коренные изменения претерпевает социальная структура советского общества и народное хозяйство страны; в период индустриализации и в годы коллективизации сельского хозяйства происходит бурная перестройка жизни и города и деревни, закладываются важные основы современного социалистического быта.

Особенно резкие перемены происходили в жизни в прошлом отсталых народов Советского Союза.

⁴ См.: С. А. Токарев. Ранние этапы развития советской этнографической науки (1917 — середина 1930-х годов). „Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии“, вып. V. М., 1971, стр. 117.

Кардинальные перемены в жизни советского общества означали одновременно и изменение самого объекта этнографии как науки. Не случайно в эти годы русская этнография так же, как и этнографическая наука в других советских республиках, испытывает особенно значительные трудности и методического, и организационного, и общественного характера. Ей предстояло определиться как самостоятельной дисциплине и найти свое место в общественной жизни страны и в системе гуманитарных наук.

Именно в эти годы неоднократно обсуждаются основные теоретические вопросы этнографии, ее предмет, границы, назначение, метод.

Так, на Этнографическом (1929 г.) и Первом Всероссийском археолого-этнографическом (1932) совещаниях велись горячие споры о предмете и задачах советской этнографии. В ходе этих дискуссий проявилась тенденция нигилистического отношения к этнографии, отрицание ее как самостоятельной науки. Такое отношение уже дало себя знать на ленинградском совещании 1929 г., хотя и было отвергнуто в целом. Но на совещании 1932 г. эта точка зрения возобладала, что нашло отражение в принятой на нем резолюции⁵.

Однако несмотря на подобного рода крайности, в целом эти дискуссии принесли немалую пользу советской этнографической науке. Острые теоретические споры, несомненно, способствовали более глубокому освоению советскими этнографами марксистской методологии.

В ходе диспутов советская этнография самоопределилась как отрасль исторической науки, со специфическим кругом источников и особой проблематикой. Дальнейшее развитие в это время получила сеть этнографических научных учреждений: появились соответствующие исследовательские ячейки во многих республиках. Начали складываться местные кадры квалифицированных специалистов, в том числе из среды коренных национальностей.

Стала настоятельно ощущаться необходимость в научном учреждении, которое возглавило бы советскую этнографическую науку в целом. В этой связи в 1933 г. на базе Музея антропологии и этнографии и Института по изучению народов СССР был создан в Ленинграде Институт антропологии и этнографии АН СССР, переименованный в 1937 г. в Институт этнографии.

Одна из характерных особенностей деятельности этнографов в это время — концентрация внимания на вопросах общественного строя, особенно различных форм патриархальных и патриархально-феодальных отношений. Разработка этих вопросов имела определенное практическое значение в связи с социалистическим переустройством ранее отсталых окраин нашей страны.

⁵ Резолюция Всероссийского археолого-этнографического совещания 7—11 мая 1932 г. по докладам С. Н. Быковского и Н. М. Маторина. СЭ, 1932, № 3, стр. 13.

Усилилось сравнительно-историческое изучение общих вопросов первобытного строя, происхождения экзогамии, матриинского рода и матриархата, военной демократии и т. д. (Е. Г. Кагаров, Е. Ю. Кричевский, А. М. Золотарев, С. П. Толстов, М. О. Косвен и др.). Широкие масштабы приняла собирательская деятельность, особенно в наименее изученных районах Крайнего Севера (В. Г. Богораз-Тан, А. А. Попов, Л. Я. Штернберг, Г. М. Василевич и др.) Вместе с тем наметилась тенденция к суженному представлению о предмете этнографической науки, к эlimинированию тех ее традиционных сфер деятельности, которые формально выходят за рамки исторической науки.

В результате практически замерла работа по изучению современного быта народов как Советского Союза, так и зарубежных стран. По свидетельству С. П. Толстова, постепенное сужение профиля этнографии, предмет которой сводился к изучению пережитков первобытнообщинного строя методом этнографического наблюдения (непосредственного наблюдения этих пережитков в быту современников), превратило ее в раздел истории первобытнообщинного строя, отличающийся от археологии лишь характером источников.

Однако уже в конце 30-х годов вновь поднимается вопрос о том, что советская этнография „не может ограничиться изучением племен“. Перед этнографами в качестве основной выдвигается задача изучения социализма в быту, расцвета культуры всех национальностей Советского Союза. При этом особо подчеркивается необходимость выявления вредных пережиточных явлений и объяснения причин, которые задерживают их отмирание. Соответственно в качестве основного задания в научно-исследовательский план головного этнографического учреждения страны — Института этнографии АН СССР — была включена подготовка четырехтомника „Народы СССР“ с целью показа изменений в положении угнетенных в прошлом народностей, произошедших за советское время и расцвета их культуры в новых условиях. Однако война помешала осуществлению этого проекта.

В годы Великой Отечественной войны большинство этнографов было оторвано от мирной научной работы. Многие погибли на фронтах, в блокированном Ленинграде. Но научная деятельность в области этнографии продолжалась, решая прежде всего задачи, связанные с идеологической борьбой против фашизма.

Первые годы послевоенного развития советской этнографии характеризуются как общей активизацией, так и расширением рамок ее деятельности. Патриотическое воодушевление всех народов нашей страны в годы войны привело к повышению интереса к их культурному наследству. Война усилила и интерес к зарубежным народам. Задачи послевоенного устройства Европы поставили перед этнографами и ряд практических вопросов, связанных с изучением этнического состава населения.

ния этих стран. Включение в систему социализма ряда государств Европы и Азии, развернувшаяся в послевоенные годы освободительная борьба народов и приобретение многими из них — прежде всего в Азии и Африке — национального суверенитета вызвали повышение интереса советской общественности к этим народам. Наконец, рост международных связей СССР поставил перед советскими этнографами неотложную задачу — широко осветить быт зарубежных народов, их образ жизни, культурные традиции. Все это и привело, как мы увидим, к расширению профиля этнографических исследований.

Необходимость обеспечить фактическим материалом обширную исследовательскую программу настоятельно потребовала развертывания полевых работ. Уже в первое послевоенное десятилетие складывается широкая сеть экспедиций (многие из них имели первоначально комплексный археолого-этнографический характер), которые в настоящее время ведут исследования в разных концах страны — от Закарпатья до Чукотки, от Туркмении до Заполярья. Важная роль в ознакомлении научной общественности с результатами работ этих экспедиций принадлежит регулярным этнографическим сессиям Отделения истории АН СССР, на которых подводятся итоги полевых исследований за прошедший период.

Сразу же по окончанию войны этнографы, работающие в Академии наук СССР, стали уделять большое внимание подготовке кадров, необходимых для развертывания этнографических исследований в союзных и автономных республиках. С этой же целью осуществлялись совместные экспедиции и публикации трудов, периодически созывались координационные совещания.

К концу 40 — началу 50-х годов во многих не только союзных, но и автономных республиках сформировались отряды этнографов, приобретавшие все большую научную активность. Именно к этому времени уже можно говорить о советской многонациональной этнографической школе, многочисленные отряды и группы которой имеют самостоятельные задания, но объединены общей целью и общей методологией⁶.

⁶ З. Д. Титова, Этнография. Библиография русских. Библиографии по этнографии народов СССР (1851—1969). М., 1970; О развитии этнографических исследований в республиках см.: К. Г. Гуслистой, Стан і завдання розвитку етнографічної науки в Українській РСР. „Народна творчість та етнографія“, 1958, № 4; Г. С. Чита я, Этнографические исследования в Грузинской ССР. СЭ, 1948, № 4; Г. А. Гулиев, Этнография Азербайджана за 40 лет. СЭ, 1961, № 4; Л. Х. Ақаба, Этнографическое изучение абхазов за годы Советской власти. „Труды Абхазского института языка, литературы и истории“, т. 32. Сухуми, 1961; М. К. Степерманис, Развитие этнографической науки в Советской Латвии. СЭ, 1960, № 3; А. О. Вийрес, Эстонская советская этнография (1940—1960). СЭ, 1960, № 3; Г. А. Самарин. Этнографические и фольклорные работы в Киргизской ССР. СЭ, 1948, № 1; А. К. Писарчик, Этнографическая работа в Таджикистане. „Известия АН Таджикской ССР. Отделение общественных наук“, вып. 6. Душанбе, 1954; В. К. Бондарчик, Гістория беларуской этнографіі. Минск, 1964; Э. А. Масанов, Очерк истории этнографического изучения казахского народа

Количество учреждений, занимающихся изучением этнографии, значительно увеличивается. Появляются новые этнографические ячейки как в академиях наук союзных республик, так и в филиалах Академии наук СССР, а позднее и в научных учреждениях ее Сибирского отделения. Координацией исследований продолжает заниматься Институт этнографии АН СССР, значительная часть которого в послевоенные годы перебазируется в Москву⁷. Не остаются в послевоенные годы неизменными и представления о самом предмете, важнейших проблемах и месте этнографии в системе наук.

Вообще следует заметить, что формирование предмета любой науки и представления о ее главных задачах — исторически непрерывный процесс, вызываемый общественными потребностями. Предмет научных дисциплин складывается прежде всего в силу научных традиций, реального опыта науки. Вместе с тем уточнение предмета конкретных дисциплин происходит в настоящее время также путем системно-структурного анализа науки. В этом анализе существенная роль принадлежит выделению из совокупности выдвигаемых практикой познавательных задач именно тех, решение которых составляет специфику данной науки. Уже в предвоенные годы, как мы видим, устанавливается определение этнографии как исторической дисциплины. В этом, несомненно, сказалось утверждение в ней методологии исторического материализма. Отнесение советской этнографической науки к числу исторических дисциплин наиболее всеобъемлющее учитывает ее последовательный историзм. Ведь хотя объектом изучения этнографии в первую очередь являются современные народы, она рассматривает их этнические особенности в историческом плане, в становлении и развитии. Это неизбежно включает в поле зрения советских этнографов все когда-либо существовавшие в прошлом народы. В результате этнографическая наука стремится охватить всю историю человечества, исследуя ее под определенным, этническим углом зрения. В качестве исторической дисциплины советская этнография выступает и при всестороннем изучении истории докапиталистических обществ, прежде всего первобытнообщинного. Таким образом, если этнографические исследования пространствен-

в СССР. Алмә-Ата, 1966; Н. Н. Ершов. К истории развития этнографической науки в Таджикистане. СЭ, 1968, № 4; А. Вишняускайте, 30 лет литовской советской этнографии. В кн.: „Прибалтийским советским республикам тридцать лет“. Вильнюс, 1970; А. С. Парников. Этнографическое изучение Якутии в советское время. „Вопросы историографии и источниковедения Якутии“. Якутск, 1971; К. В. Мелик-Пашаян. Основные направления этнографических исследований в Армянской ССР. СЭ, 1971, № 3; П. Б. Денисов. Этнографическое изучение чuvашского народа за годы Советской власти. СЭ, 1971, № 6; Х. Стродс. Этнографическая наука в Латвийской ССР. СЭ, 1972, № 1; С. Ш. Гаджева. Этнографическое изучение народов Дагестана в годы Советской власти. СЭ, 1973, № 6 и др.

⁷ В 1947 г. Институту этнографии АН СССР было присвоено имя выдающегося русского исследователя Н. Н. Миклухо-Маклая.

но охватывают все народы мира, то хронологически их диапазон простирается от становления человеческого общества до современности.

Подобное понимание масштабов, границ и задач этнографии как науки, разумеется, сложилось не сразу. Однако решающее влияние на современное состояние советской этнографии оказало обсуждение теоретических проблем в печати и на различных конференциях и симпозиумах советских этнографов во второй половине 60 — начале 70-х годов.

Это усиление внимания к профилированию этнографических исследований в последнее десятилетие в нашей стране не случайно. К концу 60-х годов нашего века с особенной силой стали сказываться результаты социально-экономических и культурных преобразований.

В 60-х годах наша страна вступила в фазу развитого социализма. Для этого периода развития народов СССР характерен все усиливающийся процесс урбанизации, происходящий на фоне всеобщей грамотности населения и все возрастающего приобщения широких масс к достижениям современной культуры под воздействием сложившейся разветвленной и интенсивно функционирующей системы народного просвещения в сочетании с современными техническими средствами массовой информации. Одновременно с развитием национальных культур и перестройкой традиционных форм народного быта осуществляется их сближение во всех сферах материальной и духовной культуры.

Все эти процессы свидетельствуют о формировании в Советском Союзе новой исторической общности — советского народа, о возникновении новой социально-культурной и этно-культурной ситуации, потребовавшей не только разработки новых для этнографии проблем, но и пересмотра и совершенствования основных понятий этнографической науки и границ ее предметной сферы. К тому же характерная для нашей эпохи дальнейшая дифференциация наук все настойчивей выдвигает задачу более четкого разграничения этнографии со смежными дисциплинами, в первую очередь с конкретной социологией.

Нельзя не учитывать и того, что все еще можно встретить мнение, согласно которому этнография изучает лишь архаические явления, и ее объект представляют только отставшие в своем развитии, главным образом, бесписьменные народы. Однако это мнение безнадежно устарело. Среди специалистов все большее признание получает понимание этнографии как науки об этносах. А это значит, что объектом ее исследований являются как отставшие в культурном отношении, так и высокоразвитые, как малочисленные, так и многомиллионные народы-этносы. Но признание этносов в качестве главных объектов этнографии само по себе еще не предрешает определения ее предмета. Ведь как показывает история этнографической науки, представление о народах как объектах этой науки допускает самое различное

ее профилирование. Поэтому неизбежно возникает вопрос о критериях определения предмета этнографии.

Один из традиционных ответов на этот вопрос — этнография изучает „народную“ культуру. Однако он не может считаться достаточным. И дело не только в том, что понятие „народный“ весьма многозначно. Главное — общая ссылка на „народную“ культуру неизбежно выдвигает новый вопрос: чем при ее изучении этнография отличается от таких дисциплин, как, например, история народной архитектуры, история народной музыки, фольклористика и т. п.?

Иногда главную специфику этнографо-этнологического исследования народов усматривают в методе непосредственного наблюдения. Однако с этим тоже трудно согласиться. Во-первых, указанный метод широко применяется и в других дисциплинах, в том числе культурovedческих (например, в фольклористике, искусствоведении и т. д.). Во-вторых, этнография сама не ограничивается этим методом при изучении даже современных народов.

Было высказано также мнение, что особый угол зрения этнографии на свой предмет определяется ее проблематикой. Но при этом неизбежно возникает вопрос: каковы же критерии выделения этой проблематики? Нерешенность данного вопроса оставляет возможности для произвольного выбора таких проблем.

Между тем предмет каждой науки определяется далеко не произвольно и прежде всего зависит от выделения из всей совокупности присущих объекту свойств именно тех, что исследуются данной наукой. Поскольку в интересующем нас случае таким объектом является этнос-народ, очевидно, среди его типологизирующих, характерных свойств и следует искать критерии для определения предмета этнографии.

Какие же свойства являются таковыми? Несомненно те, благодаря которым этнос может быть выделен среди других человеческих общностей, т. е. те, которые могут быть названы этническими. Это, с одной стороны, функции внутриэтнической интеграции, а с другой — межэтнической дифференциации. Как показывает специальный анализ этнических систем, такого рода функции присущи преимущественно устойчивым массовым компонентам повседневной бытовой культуры (в отличие от профессиональной) и выражаются они, в первую очередь, в наличии у таких компонентов специфических особенностей, отличающихся один этнос от другого (совокупность этих особенностей и составляет в целом неповторимый облик каждого этноса)⁸.

В силу этого при выборе этнографического угла зрения на тот или иной объект исследования главным ориентиром должно служить выполнение им этнических функций, т. е. его этническая специфика.

⁸ См.: Бромлей, Ю. В., Этнос и этнография. М., 1973. Он же: Очерки теории этноса. М., 1983.

Критерия этнической специфики этнографы практически придерживаются издавна, правда, далеко не всегда достаточно осознанно. И можно легко проследить, как этот критерий вольно или невольно предопределяет выбор советскими этнографами тех или иных сфер культуры в качестве конкретных зон исследований.

Являясь исторической дисциплиной, советская этнография в наши дни занимает весьма своеобразное место во всей системе наук. Это прежде всего обусловлено тем, что хотя этнографы концентрируют основное внимание на культурно-бытовых явлениях и их этнических особенностях, однако выяснение отличительных, типических черт быта каждого народа требует знания его в целом. Именно поэтому этнографическое изучение народов Советского Союза неизбежно пересекается со многими „отраслевыми“ общественными и естественными науками. Между некоторыми из таких наук и этнографией практически почти невозможно провести четкую демаркационную линию. Недаром на их пограничье в последнее время возникла целая серия особых „синтетических спутников“ этнографии: этническая антропология, этническая география, этническая лингвистика, этноботаника и т. д. Весьма тесные научные узы связывают этнографию с фольклористикой. Особое внимание к изучению современных форм общественной жизни сближает этнографию с такими науками, как конкретная социология, демография, география.

Своебразие этнографической науки проявляется и в некоторых характерных особенностях ее методики. Традиционно доминирующими в ней исследовательскими приемами являются сравнительно-исторический метод и метод ретроспективных реконструкций („пережитков“), а основным способом получения первичной информации — метод непосредственных полевых наблюдений. Наряду с полученными таким образом данными этнография широко использует и свидетельства письменных источников, и материалы археологии, и сведения, почерпнутые из статистики, и данные, собранные путем анкетирования, и т. д. Если же иметь в виду привлечение для характеристики объекта этнографии материалов тех дисциплин, которые выступают в роли ее „спутников“, то окажется, что эти материалы включают не только данные демографии, географии, ботаники, зоологии и т. п., но даже информацию, полученную в результате биохимических анализов.

Основным направлением научной деятельности советских этнографов является историко-этнографическое изучение народов мира. Это направление охватывает целый комплекс проблем от этногенеза до современных культурно-бытовых и этнических процессов. Разработка этого направления играет важную роль в борьбе с различными реакционными концепциями, например, такими, как теория „природной неполноценности“ и „неспособности к прогрессу“ народов Африки, Азии, Австралии и Оке-

ании, с утверждениями, что эти народы в своем историческом развитии идут „по особому пути“, якобы принципиально отличному от истории народов других частей света.

Познавательная значимость историко-этнографических знаний предопределила пристальное внимание советских этнографов к созданию обобщающих характеристик народов в форме сводных трудов, историко-этнографических атласов, этнических карт.

Одной из главных задач советских этнографов в послевоенные годы стала подготовка многотомной серии „Народы мира“. Возглавил эту работу С. П. Толстов. Подготовка серии, в создании которой наряду с сотрудниками Института этнографии АН СССР приняли участие специалисты из многих республиканских научных учреждений, заняла почти два десятилетия. Она была завершена в 1966 г.⁹ В вышедших к этому времени 13 томах (18 книг) серии даются подробные, опирающиеся на различные источники, сведения об этническом составе населения, культурно-бытовых особенностях отдельных народов, приводятся материалы по истории их культуры с древнейших времен до наших дней. Эта серия показывает исторические корни, социально-экономическую обусловленность и взаимосвязь многообразных этнических процессов. Серия „Народы мира“ получила широкое признание, о чем свидетельствуют многочисленные положительные рецензии как на отдельные тома, так и на издание в целом и в СССР и в зарубежных странах. Некоторые тома этой серии или главы из томов были переведены на языки других народов.

Подготовка томов „Народы мира“ сыграла важную роль в развитии советской этнографической науки. Работа над томами заставила обратить внимание на „белые пятна“, раздвинула рамки научных интересов наших специалистов до подлинно глобальных масштабов. Создание серии немало содействовало укреплению связей между всеми советскими этнографами, а также установлению тесных контактов с этнографами социалистических стран, принявшими непосредственное участие в написании тома о народах Центральной и Юго-Восточной Европы.

В последние годы подготовлена 20-ти томная этнографическая серия, завершающий том которой („Глобальные проблемы“) вышел в свет в 1985 г.

Одно из центральных мест в деятельности советских этнографов занимает в настоящее время изучение современных этни-

⁹ См.: „Народы мира. Этнографические очерки“. М., 1954—1966; „Народы Африки“. М., 1954; „Народы Австралии и Океании“. М., 1956; „Народы Сибири“. М. — Л., 1956; „Народы Передней Азии“. М., 1957; „Народы Америки“, т. I, II. М., 1959; „Народы Кавказа“, т. I. М., 1960; т. II. М., 1962; „Народы Средней Азии и Казахстана“, т. I. М., 1962; т. II. М., 1963; „Численность и расселение народов мира“. М., 1962; „Народы Южной Азии. Индия, Пакистан, Непал, Сикким, Бутан, Цейлон и Мальдивские острова“. М., 1963; „Народы Зарубежной Европы“, т. I. М., 1964; т. II. М., 1965; „Народы Восточной Азии“. М. — Л., 1965; „Народы Юго-Восточной Азии“. М., 1966; „Народы Европейской части СССР“, т. I—II. М., 1964.

ческих процессов. Происшедшие в послевоенный период огромные экономические, социальные и политические сдвиги во всем мире, и особенно в странах Африки, Азии и Латинской Америки, повлекли за собой, как известно, резкую активизацию национальных, этнических процессов. При этом научно-техническая революция середины XX в., необычайно усилвшая контакты между народами, сделала особенно ощутимым и нетерпимым отставание в их развитии. Вместе с тем значительно расширились международные связи, усилилось стремление народов к сотрудничеству и взаимопониманию. В результате небывалым образом повсеместно возрос интерес к современной этнической жизни народов мира. И советские этнографы, естественно, не могли не реагировать на все это.

Современные этнические процессы проявляются в самых различных сферах общественной жизни. Это позволяет условно выделить такие, например, виды данных процессов, как этнокультурные, этнодемографические, этнолингвистические и т. д.; „естественнно“, потому что в жизни они неразрывно связаны, и этнографов в конечном счете интересует именно совокупность этих явлений, хотя, естественно, особое внимание они уделяют культурно-бытовым процессам в их этническом своеобразии. В связи с различием в практических задачах, возможностях и методике работы характеристику этнографического изучения этих процессов удобнее расчленить на два раздела, один из которых касается народов СССР, другой — народов зарубежных стран.

Этнографическое изучение современной культуры и быта народов нашей страны прошло несколько этапов. Работе в этой области, как уже говорилось, было удалено значительное внимание еще в 1920—1930-е годы в связи с практическими задачами переустройства жизни отсталых в прошлом окраин страны. В конце 30-х годов деятельность этнографов в данном направлении почти не развивалась. Усилившись вновь в конце 40-х годов, этнографическое изучение современной культуры и быта народов нашей страны первоначально было далеко несовершенно в методическом отношении. Более глубокий характер и широкий размах эти исследования приобрели в конце 50 — первой половине 60-х годов. Были подготовлены и опубликованы монографии о культуре и быте колхозного крестьянства многих народов нашей страны, причем значительное внимание в этих монографиях, как правило, уделялось исследованию семьи, ибо в ней обычно наиболее отчетливо проявляются культурно-бытовые процессы. Постепенно начали расширяться рамки исследований: была поставлена задача изучения быта рабочих, а затем и всего городского населения. Ранее считалось, что этнографы должны изучать лишь сельское население, поскольку урбанизация ведет к стиранию этнической специфики; и хотя это стирание не означает полного исчезновения традиционных особенностей культуры и быта, однако их выявление у городского населения со пряжено с немалыми трудностями методического характера. Это же относится и к раскрытию в целом этнической специфи-

ки народов, бытовая культура которых испытала значительное влияние промышленного развития. Однако, по мере накопления опыта, подобного рода трудности оказались в значительной мере преодоленными. Постепенно усовершенствовалась и методика исследований. Изучение чрезвычайно сложных явлений современной жизни потребовало привлечения массового материала, обрабатываемого с помощью счетно-решающих устройств.

В последнее время стало уделяться внимание и теоретической разработке вопроса о профиле этнографических исследований современной культуры и быта в высокоразвитых обществах.

Наметилось своеобразие этнографического подхода к изучению современного быта — рассмотрение его сквозь призму соотношения традиций и инноваций, преемственности и обновления. Только такое изучение в состоянии всесторонне выяснить особенности культурно-бытовых процессов у отдельных народов, раскрыть изменения в соотношении традиционных форм и инноваций, исследовать возникновение новых традиций, культурно-бытовые взаимовлияния, создание общесоюзных черт культуры и быта.

Большой научный интерес представляет и этнографическое изучение (с использованием данных лингвистики и материалов переписей) процессов национальной этнической консолидации — исчезновения былой обособленности и замкнутости, слияния в крупные нации отдельных родственных этнических образований, а также растворения в компактных этнических общностях небольших инонациональных групп. Существенно продвинулись за последнее время исследования и таких важных этнических явлений, как национально-смешанные браки, соотношение родного языка и этнического самосознания, двуязычие. Исследования в данном направлении приобретают все большее значение. В настоящее время они занимают центральное место в деятельности этнографов, изучающих современную жизнь народов нашей страны. Важное значение имеет создание обобщающего труда „Современные этнические процессы в СССР“, вышедшего в конце 1975 г. и переизданного в 1977 г. Работа эта удостоена Государственной премии СССР.

Опыт этнографического изучения современных национальных процессов вместе с тем показал особое значение раскрытия взаимосвязи между их этнической и социально-экономической сторонами. При этом ставится задача, с одной стороны, изучить особенности этнических изменений в различных социальных группах, с другой — выяснить своеобразие социальных изменений в различных этнических средах, у конкретных народов. В результате развертывания этих исследований в последние годы стала складываться пограничная научная дисциплина на стыке этнографии и конкретной социологии — этносоциология современности. Наряду с анализом общих данных об экономическом, социально-классовом и культурном развитии республик и рассмотрением их взаимодействия, этносоциология предполагает также выяснение хода этнических процессов в различных социальных

и национальных группах в отдельных республиках и того, как преломляются те или иные этнические факторы в сознании этих групп. Необходимую информацию дает проведение специальных массовых анкетных обследований с последующей обработкой их материалов на ЭВМ.

Одним из первых шагов в данном направлении явились исследования, проведенные Институтом этнографии АН СССР в Татарской АССР. В 1973 г. Институтом выпущена монография „Социальное и национальное“, подводящая общие итоги исследований в Татарии. В настоящее время планируется осуществление аналогичных исследований в более широких масштабах с целью углубления наших представлений об этнических аспектах процессов развития и сближения наций в СССР. В рамках этой общей программы в 1971 г. проводились совместные этносоциальные исследования московских и кишиневских специалистов в Молдавии; в 1972 г. такого же рода исследования московские этнографы проводили в Грузии при активном участии тбилисских этнографов и социологов; в 1974 г. — в Эстонии и Узбекистане совместно с учеными этих республик. Эти исследования продолжаются.¹⁰

Все шире развертывается изучение современных этнических процессов, происходящих в зарубежных странах. Наиболее значительно продвинулось это изучение в отношении народов Азии и Америки: в первом случае, наряду с этнографами, существенный вклад в разработку проблемы внесен востоковедами, во втором — историками-американистами. Ведется подготовка серии обобщающих монографий о современных национальных процессах в странах Латинской Америки. Положено начало изучению такого рода процессов на африканском континенте. Постепенно развертывается работа по изучению современной этнической жизни народов Западной Европы.

Наряду с изучением современности в послевоенной деятельности советских этнографов одно из центральных мест заняли историко-этнографические исследования. Это направление охватывает широкий комплекс проблем. В его рамках, в частности, особое место занимают проблемы этнической истории, в первую очередь этногенеза.

¹⁰ См. работы: Социальное и национальное. Опыт этносоциологии. Сборник научных трудов по материалам Татарской АССР. М.: Наука, 1973; Дробижева Л. М. Социально-психологическая обусловленность культурных контактов. Доклад на IX Международном конгрессе антропологических и этнографических наук. Чикаго, сентябрь. М., 1973; Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М. Советский образ жизни: общее и национально-особенное. — СЭ, 1976, № 3; Старовойтова Г. В. К исследованию этнопсихологии городских жителей (по материалам опроса трех городов Татарской АССР). — СЭ, 1976, № 3; Арутюнян Ю. В. О некоторых тенденциях культурного сближения народов СССР на этапе развитого социализма. — История СССР, 1978; № 4; его же. Этносоциальные аспекты интернационализации образа жизни. — СЭ, 1979, № 2; Опыт этносоциологического исследования образа жизни (По материалам Молдавской ССР). М.: Наука, 1980; Дробижева Л. М. Духовная общность народов СССР. Историко-социологический очерк межнациональных отношений. М.: Наука, 1981 и др.

Исследования этих проблем имеют принципиальное значение для развития советской этнографии. Они показывают, что все современные народы сложились из разных этнических компонентов, имеют смешанный состав, а следовательно, опровергают расистские, шовинистические измышления о „расовой чистоте“, „исковых предках“, „национальной исключительности“ отдельных народов.

Разработка проблем этногенеза уже многие десятилетия ведется в Советском Союзе комплексно, совместными усилиями этнографов, антропологов, археологов, лингвистов. Но в прошлом этногенетические проблемы решались главным образом на основе лингвистических или археологических данных и сводились, по существу, к истории языков, их происхождению и распространению; определяющая роль при этом отводилась переселениям народов. Позднее были пересмотрены некоторые примитивно-миграционистские теории происхождения многих народов. Однако до сих пор нередко отдается дань представлению, что подавляющее большинство переселений народов влекло за собой почти полное уничтожение или вытеснение местного аборигенного населения. Между тем, как свидетельствуют, в частности, антропологические данные, для такого рода представлений обычно нет достаточных оснований. Таким образом, развертывание этногенетических исследований отнюдь не было прямолинейным. И тем не менее комплексный подход — привлечение данных лингвистики, археологии, антропологии, этнографии, получивший особенно широкое развитие в послевоенные годы, дал значительные плоды в изучении конкретных вопросов происхождения отдельных народов. Наши современные представления о происхождении многих народов Советского Союза, несомненно, в значительно большей степени соответствуют исторической реальности, чем те, что существовали два-три десятилетия назад. Это в равной мере относится к народам, населяющим самые различные историко-этнографические регионы нашей страны: Прибалтику, Поволжье, Кавказ, Среднюю Азию, Сибирь, Дальний Восток и т. д.¹¹

---

¹¹ Назовем некоторые работы теоретического характера: Алексеев В. П., Бромлей Ю. В. К вопросу о роли автохтонного населения в этногенезе южных славян. — В. кн.: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. VII Международный съезд славистов. Варшава, август 1973. Доклады советской делегации. М.: Наука, 1973, Алексеев В. П. Происхождение народов Кавказа. Краниологическое исследование. М.: Наука, 1974; Абрамзон С. М., Потапов Л. П. Народная этногенезия как один из источников для изучения этнической и социальной истории на материале тюркоязычных кочевников. — СЭ, 1975, № 6; Крюков М. В. Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза. — В. кн.: Расы и народы. М.: Наука, 1976, в 6; Алексеев В. П. Этногенетические предания, лингвистические данные, антропологический материал. — В. кн.: Этническая история и фольклор. М.: Наука, 1977, и др.

Существенен вклад советских исследователей и в разработку проблем происхождения зарубежных народов, особенно народов Америки, Азии, Африки, Австралии и Океании. В частности, в последние годы весьма интенсивно велось изучение древнейших историко-культурных связей между Азией и Америкой и вопросов первоначального заселения Нового Света.

Значительное место в деятельности советских этнографов занимает изучение этнокультурных процессов в их историческом многообразии. При этом первостепенное внимание уделяется бытовой культуре, ибо как раз в ее различных сферах (наряду с языком) обычно наиболее отчетливо проявляются отличительные черты отдельных народов.

В данном отношении показательно то большое внимание, которое уделяется в советской этнографии изучению традиционных форм материальной культуры, обычно обладающих значительной этнической спецификой. Ведутся исследования таких компонентов материальной культуры, как сельскохозяйственные орудия, поселения, жилище, одежда, домашняя утварь, пища и т. д. Эти исследования касаются многих, если не всех, народов СССР, а также ряда зарубежных народов.

Вместе с тем не случайно современные виды стандартизированной материальной культуры не входят в сферу специальных этнографических исследований: они ведь, по существу, лишены этнического своеобразия.

Следует, однако, заметить, что при изучении традиционной материальной культуры этнографы не ограничиваются выяснением ее этнической специфики. Как известно, специфическое, особенное неразрывно связано с общим. Поэтому закономерно рассмотрение этнографами различных аспектов материальной культуры. Но исследователь при этом не должен забывать о необходимости выявления этнических свойств изучаемых явлений.

Отчетливое представление об этнических особенностях отдельных компонентов материальной культуры позволяют получить сравнительно-типологические исследования. Первый опыт такого изучения проделан у нас на материалах по жилищу народов Европы.¹²

Важное значение имеет также выявление конкретных ареалов распространения отдельных компонентов материальной культуры. В этих целях в послевоенные годы была развернута работа по созданию специальных историко-этнографических атласов. Их подготовка объединяет усилия этнографов как центральных, так и республиканских научных учреждений. Вышли в свет атлас, посвященный народам Сибири, и атлас „Русские“,¹³ ведется подготовка атласов Прибалтийского, Кавказского, Сред-

¹² „Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы“. М., 1968.

¹³ „Историко-этнографический атлас Сибири“. Под ред. М. Г. Левина и Л. П. Потапова. М. — Л., 1961; „Русские. Историко-этнографический атлас. Крестьянское жилище, крестьянская одежда (середина XIX — начало XX в.)“. Под ред. В. А. Александрова, В. И. Козлова, П. И. Кушнера, М. Г. Рабиновича. М., 1967.

неазиатского регионов, а также Белоруссии, Украины и Молдавии. Создание историко-этнографических атласов приобретает тем большее значение, что оно сопровождается широкой экспедиционной деятельностью с целью фиксации традиционных форм материальной культуры и быта, многие из которых исчезают буквально у нас на глазах. Есть основания полагать, что атласы прольют дополнительный свет на многие конкретные вопросы этнической истории народов нашей страны. Работа над историко-этнографическими атласами ведется в тесном контакте с этнографами европейских стран. Координацию работ над историко-этнографическими атласами осуществляет специальная международная комиссия, в которой активное участие принимают представители советской этнографии.

Что касается традиционных сфер духовной культуры, то внимание этнографов прежде всего привлекает массовое народное художественное творчество, изучаемое ими наряду с фольклористами и искусствоведами.

Значительные успехи можно отметить, в частности, в деле изучения народного искусства многих народов Советского Союза (русских, украинцев, литовцев и латышей, народов Кавказа и Средней Азии). Особенно заметно продвинулось этнографическое исследование отдельных форм этого творчества у малых народов. Кроме задач исторического изучения, в этом направлении на первый план выдвинулись проблемы современного функционирования художественных традиций и их роли в развитии культур социалистических наций и вместе с тем практические задачи помощи современным художественным промыслам. Этнографы активно участвуют в этой деятельности, разрабатывая специфические аспекты этих проблем.

Велось изучение устного народного творчества, прежде всего взаимоотношения фольклора и этнографии (вышел ряд сборников, посвященных этой теме).

Как известно, многие специфические черты в повседневной жизни того или иного народа нередко были обусловлены исповедуемой им религией. Этим в значительной степени объясняется то, что отдельные аспекты религии неизменно находятся в поле зрения этнографов. Наиболее заметен здесь их вклад в исследование ранних, особенно отличающихся своеобразием форм религиозных верований и культов, проблем происхождения и классификации религий. Продвинулось и изучение религиозных пережитков.¹⁴

В последнее время наметилось некоторое оживление в изучении такой традиционной этнографической темы, как народные нравы, обычаи и обряды. Разработка этих сюжетов имеет не только научнопознавательное, но и немалое прикладное зна-

¹⁴ См.: Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие. М.: Наука, 1964; *его же*. Религия в истории народов мира. М.: Политиздат, 1965; Крывлев И. А. История религий. Очерки в двух томах. Т. 1—2. М.: Мысль, 1975—1976, и др.; см. также дискуссию о сущности и функциях религии в „Сов. этнографии“ (1979, № 3; 1980, № 1, 4—6; 1981, № 1).

чение, и они, несомненно, требуют пристального внимания. Помялено начало сравнительно-типологическому изучению обычаем и обрядов у народов зарубежной Европы.¹⁵

Особое место в деятельности советских этнографов в послевоенные годы заняла лингвистическая проблематика. Язык — один из существенных компонентов этноса, и, характеризуя этнические общности, этнографы, естественно, не могут обойтись без данных лингвистики. Между тем, языками бесписьменных в прошлом народов филологи, как правило, недостаточно занимались. Именно поэтому в Институте этнографии АН СССР было обращено специальное внимание на изучение языков коренных народов Африки (к югу от Сахары), Америки, Океании. Значительных успехов достигло, в частности, лингвистическое изучение народов Африки, имеющее не только познавательное, но и важное прикладное значение (создание словарей важнейших африканских языков).

В этнолингвистической проблематике видное место занимает изучение некоторых давно забытых систем письма. Эти по-своему неповторимые системы, существовавшие в раннеклассовых обществах, представляют собой один из неотъемлемых компонентов в комплексе отличительных черт таких обществ. Отсюда особое внимание этнографов к подобным системам письменности, как и вообще к словесному творчеству народов, находящихся на ранних ступенях общественного развития. Такое внимание представляется тем более естественным, что языковая культура таких народов обычно познается в первую очередь в ходе их этнографического изучения. Наиболее значительным, получившим всемирную известность достижением в области этнолингвистики, являются исследования письменности древних майя, долгое время остававшейся загадкой для зарубежных филологов-американистов. Ведется также работа по дешифровке письменности острова Пасхи,protoиндийских текстов, созданных носителями культуры Хараппы, письменности киданей и чжурчженей.¹⁶ Наметились сдвиги в этио- и социолингвистическом изучении народов нашей страны, начало которому было положено еще в первые десятилетия после Октября.¹⁷ Дальнейшее развертывание комплексных этнолингвистических исследований, например народов Сибири, представляется тем более важным, что без этого невозможно уяснить многие, весьма существенные аспекты современных этнических процессов.

¹⁵ Недавно опубликовано, в частности, четыре тома, посвященных календарным обычаям и обрядам стран зарубежной Европы XIX — начала XX вв.

¹⁶ Ю. В. Кнорозов, Письменность индейцев майя. М. — Л., 1963; Предварительное сообщение о дешифровке киданьского письма". М., 1964; „Предварительное сообщение об исследовании protoиндийских текстов". М., 1965; „Сообщение об исследовании protoиндийских текстов" „Proto Indica", вып. 1, 2, М., 1972.

¹⁷ См, например: М. Н. Губогло, Национально-русское двуязычие в СССР, М., 1983.

В последние годы заметно продвинулись также работы в области этнической ономастики.¹⁸

Рассмотрение в историографическом плане этнографических исследований культуры и быта неизбежно выдвигает некоторые вопросы общего характера. В частности, проводя такие исследования, необходимо учитывать, что по мере поступательного развития человечества внешние проявления этнической специфики в сфере культуры становятся все менее отчетливыми. В ранних архаических формах этнических ячеек, в которых производство и быт были слиты, этническая специфика пронизывала целиком всю жизнь, поэтому фиксировать ее довольно легко. На следующей ступени этнического развития — на ступени народности — этническая специфика обычно находит особенно отчетливое проявление в материальной культуре, но в некоторых других сферах, например в сфере социальных отношений, она уже менее выражительна, чем на предыдущей ступени. На стадии нации, в условиях которой повседневная жизнь, в первую очередь материальная культура и быт, все более нивелируется, этническая специфика проявляется помимо языка в основном в некоторых сторонах духовной культуры и сознании этнической принадлежности. Одним словом, в ходе прогрессивного развития человеческого общества этнические признаки как бы уходят с поверхности внешне выраженной, объективированной культуры в ее интериорную сферу. Это, правда, отнюдь не означает, что они уже не играют существенной роли в важнейших сферах общественной жизни. Но фиксировать этнические особенности становится все труднее. В силу этого разработка методики этнографического изучения духовной культуры высокоразвитых обществ является одной из насущных задач.

Значительное развитие в последнее время получили в СССР этно-демографические и этно-географические исследования. В частности, были разработаны методы, позволяющие совместить на картах различные этнические и демографические показатели. На основе новой методики за сравнительно короткое время этническим картографированием были охвачены все части земного шара. Особенно большое внимание было уделено составлению этнографических карт слабо изученных регионов. Изданы также обобщающая карта „Народы мира“ (1961) и сводный труд, подводящий итоги многолетних исследований — „Атлас народов мира“ (1964). Особое место среди этнодемографических исследований занимает обобщающий труд „Численность и расселение народов мира“ (1962), где дана подробная характеристика национального состава населения всех стран мира, численности отдельных народов и территории их расселения. Внимание широких кругов читателей привлекли также сводные спра-

¹⁸ Этнонимы. М.: Наука, 1970; Этнография имен. М.: Наука, 1971; Волков Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. М.: Наука, 1973; Ономастика Средней Азии. М.: Наука, 1978, и др.

вочники „Население мира“ (1965) и „Население земного шара“ (1965). Подготовлен обобщающий этнографический труд „Атлас населения мира“.

Нельзя не упомянуть и об исторических разделах этнодемографии, в том числе об установлении на основе архивных материалов родоплеменного состава, численности и размещения народов Сибири в XVII в., т.е. к приходу русских.

Проводимое советскими этнографами исследование различных историко-этнографических проблем в конечном счете направлено на создание обобщающих характеристик этнических и этнографических общностей всех таксономических уровней — отдельных народов и их этнографических групп, этнолингвистических общностей и историко-этнографических областей.

Особую значимость среди работ такого рода имеют историко-этнографические монографии о малых народах, не обладающих письменной традицией. Ведь только этнографу, располагающему материалами непосредственных полевых наблюдений, под силу путем ретроспективной реконструкции (разумеется, привлекая все источники, в том числе археологические данные) воссоздать историю таких народов. В результате поистине самоотверженной работы этнографов обрели свою историю десятки в прошлом бесписьменных и младописьменных народов нашей страны.¹⁹

Освоение обширного историко-этнографического материала настоятельно потребовало от советских этнографов его дальнейшего теоретического осмысления. Неслучайно поэтому теоретические проблемы заняли в послевоенный период особое место в научной работе советских этнографов. Так, для понимания общих закономерностей развития культуры в целом, а также складывания ее специфических черт у отдельных народов и в рамках крупных регионов, большое значение имеет разработанная советскими учеными концепция хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических областей. В первом случае имеются в виду определенные комплексы хозяйства и культуры; каждый из них одновременно характерен для нескольких народов подчас самых различных частей ойкумены; хотя эти комплексы складываются самостоятельно у разных народов, они оказываются однотипными в силу примерно одинакового социально-экономического уровня развития этих народов и сходных природных условий. Под историко-этнографическими (или, пожалуй, точнее, историко-культурными) областями подразумеваются отдельные части ойкумены, у населения которых

¹⁹ А. А. Попов. Иганасаны (Тавгийские самоеды). М. — Л., 1948; Л. П. Потапов. Очерки по истории алтайцев. М. — Л. 1953; С. И. Вайнштейн. Тувинцы-тоджинцы. Историко-этнографические очерки. М. 1961; И. С. Вдовин. Очерки истории и этнографии чукчей. М. — Л. 1965; Л. В. Хомич. Ненцы. Историко-этнографические очерки. Л., 1966; Ч. М. Таксами. Нивхи. (Современное хозяйство, культура и быт). Л., 1967; Г. М. Васильевич. Эвенки. Историко-этнографические очерки (XVIII — начало XX в.). Л. 1969; В. В. Антропова. Культура и быт коряков, Л., 1971, и др.

в силу общности социально-экономического развития, длительных связей и взаимного влияния складываются сходные культурно-бытовые особенности.²⁹

Значительный шаг в создании детальной классификации народов мира представляет предложенный советскими этнографами этнолингвистический принцип. Основой этнической группировки при этом служит язык, а в тех случаях, когда одного этого показателя недостаточно, во внимание принимаются другие этнические признаки, прежде всего специфические культурно-бытовые черты, а также этническое самосознание. Эти общие положения широко используются в этническом картографировании.

В последнее время усилилось внимание этнографов, также как и философов, и социологов, к теоретической разработке таких важных для понимания закономерностей культурно-бытовых процессов проблем, как взаимовлияние культур, роль приемственности (традиции) и обновления (инновации) в развитии культуры, социальные функции ее традиционно-бытовых компонентов.

Активное участие приняли советские этнографы в развернувшейся в послевоенные годы разработке теории этноса, в уточнении связанной с этим терминологии. Важную роль в этом отношении сыграло написание многотомной серии „Народы мира“, настоятельно потребовавшей использования терминов, обозначающих в обобщенной форме все многообразие этнической структуры мира. В связи с этим широкое распространение получили термины „этнос“ и „этническая общность“. Не могло не оказаться и общее усиление внимания советских этнографов к проблемам этногенеза и этнической истории, в частности к современным этническим процессам. Появился ряд специальных статей, а затем и книг, посвященных разработке понятий „этническая общность“ и „этнос“ и их типологизации. Введение в научный обиход этих терминов представляется тем более важным, что обыденное наименование соответствующих общностей в большинстве европейских языков чрезвычайно многозначно. Правда, в нашей философской литературе в этих целях нередко применяется такое понятие, как „историческая общность“. Однако оно значительно шире рассматриваемой категории и поэтому практически не позволяет отграничить ее от других многочисленных разновидностей исторически сложившихся социальных общностей. Разработка теории этноса позволила четче представить характер этого типа общностей, их иерархичность,

²⁹ См.: М. Г. Левин, Н. Н. Чебоксаров. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области (К постановке вопроса). СЭ, 1955, № 4; см. также: Б. В. Андрианов. Хозяйственно-культурные типы и исторический процесс. СЭ, 1968; № 2; Я. В. Чеснов. О социально-экономических и природных условиях возникновения хозяйственно-культурных типов (В связи с работами М. Г. Левина). СЭ, 1970, № 6; Б. В. Андрианов, Н. Н. Чебоксаров. Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографирования. СЭ, 1972, № 2.

сложную внутреннюю структуру и взаимосвязь как с другими социальными явлениями, так и с природной средой. Выявление этнических аспектов национальных процессов немало способствует углубленному изучению этого многогранного феномена. Выработанное в ходе дискуссий представление об этносе как сложной динамической системе вместе с тем, как уже говорилось, имеет важное значение для уточнения предмета этнографической науки и ее соотношения со смежными дисциплинами.²¹

Большое внимание продолжает уделяться советскими этнографами проблемам первобытной истории, что, как и раньше, объясняется ее особым мировоззренческим значением и не прекращающимися в буржуазной науке попытками противопоставить марксистской концепции первобытного колLECTивизма новые, якобы противоречащие ей факты. В послевоенные десятилетия советские этнографы накопили и систематизировали значительный новый материал, свидетельствующий об исторической универсальности первобытнообщинного строя и такой его важнейшей ячейки, как родовая община. Ведется изучение поздних форм родового строя, в частности структуры патриархального рода и его соотношения с патронимией, исследуются типы большой семьи. В последние годы впервые в истории науки предпринято исследование взаимовлияний доклассовых обществ; начата работа по изучению конкретных путей и механизмов классообразования.²²

Говоря о разработке названных проблем, надо иметь в виду, что многие из них не могут быть пока однозначно решены из-за недостаточности имеющихся в нашем распоряжении этнографических и археологических источников. Это, естественно,

²¹ С. А. Токарев. Проблема типа этнических общностей (к методологическим проблемам этнографии). „Вопросы философии“, 1964, № 41; В. И. Козлов. О понятии этнической общности. СЭ, 1967, № 2; Н. Н. Чебоксаров. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых. СЭ, 1967, № 4; В. Ю. Бромлей. Этнос и эндогамия. СЭ, 1969, № 6; Л. В. Хомич. О содержании понятия „этнические процессы“. СЭ, 1969, № 5; Ю. В. Бромлей. К вопросу о сущности „этноса“. „Природа“, 1970, № 2; *он же*. Этнос и этно-социальный организм. „Вестник АН СССР“, 1970, № 3; В. И. Козлов. Этнос и экономика. Этническая и экономическая общности. СЭ, 1970, № 6; Ю. В. Бромлей. К характеристике понятия „этнос“. „Расы и народы“, вып. 1. М., 1971; В. И. Козлов. Что же такое этнос? „Природа“, 1971, № 2; К. В. Чистов. Этническая общность, этническое сознание и некоторые проблемы духовной культуры. СЭ, 1972, № 8; см. также: В. И. Козлов. Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы. М., 1969; Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова. Народы, расы, культуры. М., 1971; Ю. В. Бромлей. Этнос и этнография. М., 1973; *он же*. Современные проблемы этнографии. М., 1981; *он же*. Очерки теории этноса. М., 1983, и др.

²² См., например: „Разложение родового строя и формирование классового общества“. М., 1968; „Проблемы этнографии и антропологии в свете научного наследия Ф. Энгельса“. М., 1972; „Охотники, собиратели, рыболовы. Проблемы социально-экономических отношений в доземледельческом обществе“. Л., 1972; „Первобытное общество. Основные проблемы развития“. М., 1975; „Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе“. М., 1982. В настоящее время подготовлен трехтомник „История первобытного общества“, первые два тома которого уже вышли в свет.

ведет к различной трактовке некоторых фактических данных и определенным расхождениям во взглядах. В опубликованных в последние десятилетия сборниках, на страницах „Советской этнографии“ и других специальных журналах прошли оживленные дискуссии о периодизации первобытной истории, периодизации развития брачно-семейных форм, соотношении рода и общины, материнского и отцовского рода, генезисе религии, искусства и т. д. Большинство связанных с этим вопросов все еще остается предметом споров, но важно отметить что такие споры носят относительно частный характер, так как ведутся в пределах одного — марксистско-ленинского понимания истории первобытнообщинного строя. В целом же проведенные и проводимые советскими этнографами исследования не только уточняют наши представления о первобытном коллективизме, но и дают все новые и новые подтверждения незыблемости общей историко-материалистической концепции первичной общественной формации.

С разработкой проблем первобытного общества тесно связано этнографическое изучение архаических форм социальной жизни, сохраняющихся в классовых, в первую очередь раннеклассовых обществах. Здесь, пожалуй, в первую очередь необходимо особо отметить внесение советскими этнографами заметной лепты в исследование общественного строя у кочевников. Заслуживает внимания и введение в науку новых обширных материалов, характеризующих различные типы общин и раскрывающих их роль в жизни народов самых различных регионов земного шара.

Чрезвычайно существенное в идеологическом плане направление представляет деятельность советских этнографов в области историографии. Отчасти это относится к оживившейся в последнее время исследовательской работе по истории отечественной этнографии. Но особенно важно в идеологическом отношении изучение зарубежной этнографической науки. Творчески используя достижения прогрессивных ученых, критически осваивая новые полевые материалы своих зарубежных коллег, советские этнографы ведут непримиримую борьбу против реакционных течений в буржуазной науке. Одна из важнейших линий этой борьбы — разоблачение расизма, нередко пытающегося почерпнуть аргументы не только в антропологических, но и в этнографических материалах. Получив заметное развитие еще в предвоенный период, деятельность советских этнографов в данной области вновь активизировалась — опубликован ряд коллективных трудов, с 1971 г. выходит ежегодник „Расы и народы“.

В послевоенные десятилетия значительная работа проделана советскими этнографами (главным образом специалистами по зарубежной этнографии) и в сфере критики таких антимарксистских школ, как английский функционализм, американская этнопсихологическая школа, культурный релятивизм и т. п. Их критическому анализу посвящен как ряд статей, опубликованных

в периодических изданиях („Советская этнография“, „Вопросы истории“ и др.), так и специальные сборники: „Англо-американская этнография на службе империализма“ (1951), „Современная американская этнография“ (1963), „Этнологические исследования за рубежом“ (1973), „Актуальные проблемы этнографии и современная зарубежная наука“ (1979) и др.

Существенно расширились международные связи советских этнографов. Особенno большое значение в данном отношении имел состоявшийся в 1964 г. в Москве VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук (в конгрессе участвовало около двух тысяч советских и около тысячи зарубежных ученых из 55 стран).

Активное участие принимали советские этнографы в VIII и IX международных конгрессах антропологов и этнографов, которые состоялись в 1968 г. в Токио — Киото, в 1973 г. в Чикаго, в Дели в 1978 г. и в Квебеке-Ванкувере в 1983 г., а также в подготовке и проведении в Суздале осенью 1982 г. Второго конгресса Международного общества этнологии и фольклора Европы.

В последние годы советские этнографы принимали также активное участие в международных конгрессах историков, славистов, балканистов, финноугроведов, социологов и т. д.

Всем сказанным, разумеется, не исчерпывается многогранная деятельность советских этнографов. За пределами нашего обзора неизбежно остаются многие аспекты этой деятельности. В частности особо следует отметить огромную работу этнографических музеев, притом не только пропагандистскую, просветительскую, но и научную, исследовательскую. Необходимо упомянуть и существенно продвинувшуюся за последнее время деятельность по созданию специальных учебников и учебных пособий.²³

В заключение представляется важным еще раз подчеркнуть, что разработка с марксистских позиций историко-этнографической проблематики имеет не только познавательное, но и идеиное, мировоззренческое значение. В частности, этногенетические исследования позволяют видеть, что человеческая история всегда была историей контактов и смешения различных по своей антропологической, языковой и культурной принадлежности групп, что в мире нет ни одного „чистого“, не впитавшего множество инородных элементов, сохранившего некие имманентные свойства народа. Не менее значимы в этом отношении этнографические историко-культурные исследования, показывающие, что все народы в равной степени способны к культурно-

²³ Токарев С. А. Этнография народов СССР. Исторические основы быта и культуры. М., 1958; Громов Г. Г. Методики этнографических экспедиций. М., 1966; Кнышевенко Ю. В. История первобытного общества и основы этнографии. Ростов-на-Дону, 1968; Першиц А. И., Монгайт А. А., Алексеев В. Н. История первобытного общества. 1-е изд. М., 1968; 2-е изд. М., 1974; 3-е изд. М., 1982; Этнография/Под ред. Бромлея Ю. В., Маркова Г. Е. М., 1982.

му прогрессу и внесли свой вклад в общечеловеческую сокровищницу; культурное развитие человечества неравномерно, но существующие различия вызваны не имманентными свойствами этносов, а локальными особенностями всемирно-исторического процесса.

Как наука о народах этнография призвана сыграть свою роль не только в борьбе против шовинистических концепций, но и в укреплении дружбы и сотрудничества между народами мира. Обладая обширными данными о культурных ценностях, образе жизни, психологии и других этнических параметрах различных групп человечества и имея в своем распоряжении строго научные методы доказательства их равных способностей к историческому прогрессу, марксистская этнография учит уважать этнические особенности всех без исключения народов нашей планеты, тем самым немало содействуя интернационалистическому воспитанию масс.

Важно и прикладное значение этнографических знаний. На протяжении более чем шестидесяти лет, отделяющих нас от Великой Октябрьской социалистической революции, советские этнографы, как мы могли убедиться, не раз вносили свою лепту в решение практических задач социалистического и коммунистического строительства. Так, уже в первые годы Советской власти этнографические изыскания сыграли немалую роль при проведении национального размежевания. Действенную помощь делу созидания новых общественных отношений у многих в прошлом отсталых народов нашей страны оказало раскрытие этнографами несостоимости попыток трактовать род как готовую ячейку социалистического строя, попыток, связанных со стремлением отрицать существование у таких народов под покровом патриархально-родовых форм классовых отношений и эксплуатации. Следует вновь напомнить и об уже отмечавшейся выше работе этнографов по подготовке материалов в связи с установлением послевоенных границ.

Как известно, без этнографических знаний невозможно выработать правильное отношение к хозяйственно-культурному наследию народов, отделить содержащиеся в нем прогрессивные, рациональные традиции от вредных пережиточных явлений. На протяжении полувековой истории нашего государства неоднократно использовались рекомендации этнографов по вопросам, связанным с преобразованием хозяйства, культуры и быта; в частности, при планировании новых типов поселений и жилища, выработке новых обрядов, в ходе борьбы против таких вредных пережитков прошлого, как остатки фактического неравенства женщин, многоженства, религиозно-бытовых традиций.

Следует также отметить, что в результате комплексных работ этнографов, археологов и географов оказалось возможным разработать ряд проектов освоения земель древнего орошения в Средней Азии. Особенно существенное прикладное значение

имели этнографические исследования у народов, шагнувших в социализм прямо из феодального или даже патриархального строя. Этнографы, например, неоднократно принимали участие в подготовке партийно-правительственных мероприятий по дальнейшему подъему благосостояния и культуры народов Севера. В последние годы этнографами-сибиреведами разработан ряд новых научных рекомендаций по вопросам перехода оленеводов к оседлости, по развитию традиционных промыслов у народов Севера, улучшению быта пастухов-оленеводов. Вместе с тем многие накопленные советскими этнографами материалы о социалистических преобразованиях у народов СССР представляют немалый интерес для развивающихся стран Азии и Африки. Заслуживает быть отмеченным также неизменное участие этнографов в подготовке и проведении всесоюзных переписей населения. Но особенно важным представляется тот комплекс практических задач советских этнографов, который связан с исследованием этнических аспектов национальных процессов в нашей стране. Значение этой проблематики для такого многонационального государства, каким является Советский Союз, трудно переоценить.

Итак, опыт развития этнографии в Советском Союзе наглядно свидетельствует, сколь многогранна значимость этой науки в социалистическом обществе.

ОСНОВНИ ПРАВЦИ НА СОВРЕМЕНАТА ЕТНОГРАФСКА НАУКА ВО СССР

(Р е з и м е)

Пристапното предавање почнува со кратка карактеристика на основните етапи од развитокот на советската етнографска наука во првите години по Октомвриската револуција. При ова се одбележува постоењето на две тенденции во сфаќањето на предметот на етнографијата. Во сообразност со едно од овие гледишта (тесното), етнографијата ги проучува само остатоците на архаичните општествени односи кај народите заостанати во својот развиток. Второто гледиште (широкото) ја разгледува етнографијата како сеопштина наука за општеството, иако во текот на дискусиите на границата помеѓу 20-тите и 30-тите години претежно стана првото гледиште, но веќе во навечерниот на Втората светска војна, и особено во првите новосен декади, станува претежна тенденцијата кон широко сфаќање на предметот на етнографијата. Но, на границата помеѓу 60-тите и 70-тите години пак се покрена прашањето за прецизирање на профилот на етнографските истражувања, пред сè со цел за нивно разграничување со конкретната социологија. Во врска со ова се засили единанието за разработка на теоријата на основниот објект на етнографијата — на етносот (народот). Како резултат на тоа беше усвоено дека етнографијата ги изучува специфичните (стничките) црти на етносите — народите, чиј носител првенствено се јавува традиционално-битовата култура. Соодветно при етнографските истражувања како главен

ориентир треба да служат етничките специфики на изучуваната појава, затоа што посебно значење добива споредбено-типолошкото проучување на традиционалната култура на народите од светот.

Во пристапното предавање се прикажува како во практиката советските етнографи се придржуваат кон овој принцип на разграничување и кооперирајќи со затворените дисциплини (фолклористиката, уметничката критика итн.) при проучувањето на народите на светот (во прв ред народите на СССР). Притоа е карактеристична нивната работа во последните декади како во истражувањето на разни компоненти на културата (од орудијата на трудот во народната уметност) така и во создавањето на одбрани трудови посветени на формирањето на етнографскиот облик на народите на светот. Се спомнуваат исто така истражувања од историјата на првобитното општество што имаат значаен поглед на светот. Особено се посветува интензивно внимание на разработката на современите етнички процеси како во странство така и во прв ред во СССР (во тој поглед и на примената на етно-социјолошките проучувања). Како заклучок, се истакнува дека искуството од развитокот на советската етнографија сведочи за повеќестраното значење на оваа наука во социјалистичкото општество.

Ташко Георгиевски

Роден е во 1935 година во с. Кронцелево близу Воден во Егејска Македонија. Од 1946 година живее во Југославија. Студирал на Филозофскиот факултет во Скопје и работел како новинар или уредник во повеќе издавачки куќи во Скопје.

Со литература почнува да се занимава уште како студент, а во 1957 година ја објавува својата прва збирка раскази. Во својата плодна творечка дејност објавува цела серија романи и збирки раскази. Својот белетристички опус го заокружува со пишување драмски текстови. Неговите дела се преведувани на повеќе странски и југословенски јазици. Носител е на повеќе награди за литературно творештво.

За дописен член на Македонската академија на науките и уметностите е избран на 21 декември 1983 година.

БОГОЈА ШТЕРЈОСКИ

Неговото вистинско име го имам запишано негде низ белешките ама оти коа после полноќ и дека децата ми спијат во горните соби а од друга страна не можам да одложам додека се развиди и додека сите станат оти утре е недела и децата подолго ќе спијат и сега само запишуваам дека никогаш не го познавав немав можност да го сртнам не сум проговорил ни еден збор со него не знам какво му беше лицето очите веѓите косата носот ушите забите не знам што светлина му се криеше во образот не сум му го чул ни гласот оти ако му го имате чуено гласот на некој човек веќе знаете какво срце му спие во пазувите јас ни тоа не го носам за него а не знам ни колку стар беше ни колку високо ја носеше главата ни нозете како му чекореа ни со што му беше завиткана снагата значи ништо ни физичко ни друго не допрело до мене а сепак єве седнувам да пишувам за него и верувајте ми ништо нема да измислувам

помината е веќе половина недела и во белешките пронаоѓам дека името му е богоја штерјоски а во мојот двор на терасата во градината секаде околу е врелиот здив на летото и на медот што солзи од жолтите цветчиња на липата на големата липа што ја засадив пред самиот влез пред десетина години кога се преселивме да живееме тука и сега е голема и широка и целата жолта од цвет и низ неа бучат пчелите на соседот кој има куќа зад нашата гаражка медот мириса и ме опијанува и мислам на богоја штерјоски од медово оти во белешките покрај богоја штерјоски пишувува село медово мала преспа само толку и затоа ја ширам големата карта на Македонија во празниот дел на терасата го наоѓам герман попли оровник дреново рула желево ама медово го нема не можам да го најдам само знам дека е таму некаде оти христо андоновски кога ми кажуваше за богоја штерјоски ми рече дека е од медово

христо андоновски не ми кажа колку куќи има медово што го заградува дали скрка од каменја или липи медови или ливади цветни и зелени или костени буштрави или црешни или јаболќници или шуми дабови или буки големи ништо за тоа не ми кажа ни дали сонце цел ден го грее ни дали ветрови го бувтаат студени не ми кажа ни небото какво е оти небото не е секаде исто и дали паѓа дожд и град и дали паѓа снег и дали

снегот го креваат ветрови за да ги покриваат трагите на луѓето не ми кажа ни дали месечината огрева ни дали звезди се ројат во ноќите само рече богоја штерјоски од медово беше сиромав селанец а ни збор каков колкав широк ли во плеките свиткан ли во грбот долг ли во вратот со брада и бразди по лицето со уста беззаба или полна со бели камчиња со раце лопати или малечки и дали земјата се тресе кога ја префрла левата пред десната и десната пред левата вели само богоја штерјоски имаше една женичка а ни збор за куката од камен ли од тула ли притисната во земјата ли ни какви врати порти пенцериња долапи камари мутли ни што на таванот ни каква над таванот ни од што дрво чатијата ни дали со плочи керамиди или со слама покриена вели тој богоја штерјоски и жена му имаа три лепи моми три лични и прелични само толку за момите и јас сега се обидувам да ги замислам личните моми ама оти прелични никако да ги разделам тук ги гледам една оти не кажа големата кога се смееше небото јасно стануваше средната клепките кога ги спушташе денот се стемнуваше малечката кога пееше женска вода во каменот се јавуваше и не стигнав да ги дозамислам оти христо андоновски рече богоја штерјоски ги однесе двете моми во штабот на маркос малечката вели ја остави дома оти навистина беше малечка многу малечка а другите две пред генерал маркос ги исправи вели христо андоновски и тогаш рекол богоја штерјоски синови немам ама пак не сум без чедо за татковината и му ги оставил на маркос пред очи и ни збор за тоа како излегол таткото без момите дали нозете му се виткале или гласот му тренерел ни збор за очите не гови додека се враќал дома кај жената и кај третата ќерка не кажа оган ли плаамтел во нив или болка ги покривала само рече ги оставил двете моми пред очите на маркос а очите на маркос плачеле

во еден друг ден христо андоновски ми вели богоја штерјоски не беше сиромав човек оти имаше една черга со која се покриваа додека беа петмина а после оти тројца останати кога врвевме по куки и собиравме леб сирење месо масти јајца трана пченица пченка јачмен 'рж овес уроф лејка просо сусам сончоглед грав пиперки кога собиравме опинци чорапи објала панталони гаќи аби фанели кошули покрови килими черги куверти и кога за да не го навредиме богоја штерјоски поминавме и низ неговата кука на лаф и цигара тогаш тој ги побара ножиците од жената и ја пресече чергата на две вели сега нам не ни треба волку голема а момите мои којзнае дали има со што да се покријат а христо андоновски не кажа што сториле со половината черга знам дека немале срце да ја остават мислам ја фрлиле над купот и заминале само од големото срце на богоја штерјоски одвај можеле да чекорат особено што знаеле дека на неговите моми веќе не им треба покривка ги покривааше дедовата земја рече христо андоновски и замолча и главата ја наведна

езеро се преполнува река рекичка трап бразда се преполнува стомна гум котле тенцере сан чинија мисур водата почнува да тече да се прелева како басма сиркава од сите страни се подава исто како и душата што се преполнува и почнува да блика низ очите па затоа избегав не сакав да слушам за богоја штерјоски веќе беше во мене и не можев да го набркам не можев да му речам да си оди од мене па ни јас можев да излезам од него и во една друга година во една друга зима христо андоновски пак ми кажуваше за богоја штерјоски се јави од жгорзелец вели во полска матната дури таму го фрлила со момичката и со жената се јави во битола aber прати жив здрав сум вели ако ви е на колај сушени пиперки и страк босилек пратете ми и молчи христо андоновски ама јас знам дека во мислата има она што е и во мојата мисла дека душата на богоја штерјоски се собрала колку една тупаница во сивилото на длечната туѓина па сигурно посакал да почувствува вкус на суви црвени и лути пиперки во гравот како кога си бил во селото на дедо му и дека не можел да го заборави мирисот на босилекот оти мирисот на босилекот е и мирис на смртта сигурно сакал да го обеси во одајата за да се набрка самиот од жгорзелец или пак сакал само душите на големите моми да ги намами дури таму да се докрепнува со нив во северните зими и христо андоновски излегува од мојата мисла продолжува да вели богоја штерјоски се врати со бабата и со малечката со третата мома која веќе мислеше на момче и гледам му се стискаат вилиците на христо андоновски и гласот одваж му се пробива низ забите на другите двособни трособни и не ти знам колку собни на оние кои во жгорзелец ни еднаш не се сетиле дека црвената пиперка расте во татковината а богоја бабата и момата во една одаја кутрата момичка да не може да се пресоблече пред машките очи на татка си и таа или го брка надвор или ја чека темницата да ги раздели еден од друг и молкна христо андоновски не кажа дека полека се собирал богоја штерјоски се смалувал му се смалувала снагата коските само душата му останала голема оти христо андоновски кога продолжи рече пред некоја година бев појден во канада преку матицата на иселениците и таму не ѕтеша по градови каде живеат нашинци сакаа да знаат како е со мајката македонија здрава жива ли е любов дали е полна душата дали ѝ е толку голема колку што е голем светот вели тоа сакаа да знаат а ние кажувавме кажувавме кажувавме ги ширевме рацете ама колку можат да се рашират две раце од еден човек оти колку можат да се рашират четири раце од два човека оти колку можат да се рашират шест раце од три човека тие сакаа да чујат дека нејзината душа е колку светот и затоа ние бевме смешни вели христо андоновски оти верувавме дека им ја кажувавме вистината дека навистина е голема нејзината душа ама на една веселба во еден град во една трева надвор од градот додека околу километарските маси јадевме и пневме таму велам ми вели христо андоновски ми пристапи

една млада жена со малечко на боска како богородица и ме прашува дали навистина јас сум христо андоновски и кога ѝ потврдив дека навистина сум тој ако ме гледа со бели коси таа тогаш ми го подаде малечкото со зборовите ова е внуокот на богоја штерјоски од керка му од најмалечката ете најпосле јас му го родив неговиот вистински син и христо андоновски се расплака се удави во солзи неговиот глас му се задави и јас избегав од кај него за никогаш повеќе да не се вратам да се распрашувам за богоја штерјоски оти богоја е преселен во мене и веќе нема ништо што не знам за него иако има уште малку од неговата приказна односно дека тој заедно со бабата се закопани во некој крај на битолските гробишта таму се закопани нивните коски а душата веќе ја преселиле во малечкото третата керка што му го подала на христо андоновски негде во канада

Б И Б Л И О Г Р А Ф И ЈА
НА ДОП. ЧЛЕН ТАШКО ГЕОРГИЕВСКИ

Книги

1. *Ние зад насилот.* — Скопје : „Кочо Рачин“, 1957. — 111 стр.
2. *Луѓе и волци.* — Скопје : „Кочо Рачин“, 1960. — 202 стр.
3. *Сидови.* — Скопје : „Кочо Рачин“, 1962. — 174 стр.
4. *Суви ветрови.* — Скопје : „Кочо Рачин“, 1964. — 131 стр.
5. *Црно семе.* — Скопје : Македонска книга, 1966. — 99 стр.
6. *Сидови.* — Скопје : Македонска книга, 1967. — 184 стр.
7. *Дождови.* — Скопје : Мисла, 1969. — 121 стр.
8. *Дождови.* — 2 изд. — Скопје : Мисла, 1969. — 121 стр.
9. *Змиски ветар.* — Скопје : Македонска книга, 1969. — 148 стр.
10. *Македонија во пламен* : проза. — Скопје : НИК „Наша книга“, 1970. — 34 стр.
11. *Одбрана раскази.* — Скопје : Мисла, 1970. — 121 стр.
12. *Црно семе; Зидови /* Ташко Георгиевски; [Прев. Бранко Каракаш; поговор Радомир Ивановић]. — Београд : Народна книга, 1973. — 278 стр.
13. *Prekledo seme /* Taško Georgievski; prevela Nada Carevska. — Ljubljana : Založba vojvoda, 1974. — 107 str.
14. *Schwarze Saat.* — Berlin : Aufbau-Verlag, 1974. — 129 str.
15. *Црвениот коњ.* — Скопје : Македонска книга, 1975. — 104 стр.
16. *Куќа под калето.* — Скопје : Македонска книга, 1978. — 222 стр.
17. *Rdeči konj /* Taško Georgievski; prevedel Janko Moder. — Ljubljana : Mladinska knjiga, 1979. — 186 str.
18. *Време на молчанье* : роман. — Скопје : Мисла, 1979. — 184 стр.
19. *Црно семе.* — Скопје : Култура : Македонска книга, 1980. — 115 стр.
20. *Црно семе.* — Скопје : Македонска книга : Култура, 1980. — 115 стр.
21. *Црно семе; Црвениот коњ.* — Скопје : Мисла, 1980. — 300 стр.
22. *Doba čitnje /* Taško Georgievski; preveli Gojko Janjušević i Milorad Predojević. — Novi Sad : IRO »Bratstvo-Jedinstvo«, 1980. — 134 str.
23. *Рамна земја.* — Скопје : Мисла, 1981. — 266 стр.
24. *Време на молчанье* : роман. — 2 изд. — Скопје : Мисла, [1981]. — 195 стр.
25. *Fekete vetés; Falak.* — Budapest : Europa könyvkiadó, 1982. — 298 str.
26. *Земјата на Христос.* — Скопје : Мисла, 1982. — 483 стр. — Содржина: Сидови; Црно семе; Црвениот коњ.

Радиодрами

27. *Огнови*, 1962, еmitувана преку Радио Скопје.
28. *Пепелта на мостот омиште*, 1962, (според романот „Сидови“), еmitувана преку Радио Скопје.
29. *Земјата на Христос*, еmitувана преку Радио Скопје (снимена според романот „Црно семе“).
30. *Враќањето на Борис Тушев* (според „Црвениот коњ“, еmitувана преку Радио Скопје).
31. *Ковчег со срцето на татко* (според расказот „Суви ветрови“).

Телевизиски драми и серии

32. *Недела* (според расказот „Скриен прозорец под сите катови“).
33. *Пустина*, (драматизација на „Пустина“ од Г. Абациев).
34. *Крчмите* (според расказ на Б. Конески).
35. *Волшебното самарче*, серија според истоименото романче на В. Николоски.
36. *Јунак над јунаци*, куклена серија според народни песни.
37. *Хумористични народни приказни*, пртгана серија за деца.
38. *Табакерата*, телевизиски филм според истоимениот расказ на Г. Абациев.
39. *Мирка Гинова*, документарен филм, сценарио и текст.
40. *Мирко Милески*, документарен филм за народниот херој Мирко Милески, сценарио и текст.

Сценарија за играни филмови

41. *Лифт за горе — лифт за долу*, кусометражен игран филм, производство „Вардар филм“.
42. *Мементо*, косценарист, „Вардар филм“.
43. *Црно семе*, сценарио заедно со К. Џеневски, „Вардар филм“.
44. *Црвениот коњ*, сценарио, „Вардар филм“.

Пенчо Давчев

Роден е во 1922 година во Титов Велес. Во 1948 година завршиува студии по медицина на Белградскиот универзитет. Од 1952 година работи на Медицинскиот факултет во Скопје, каде што е унапредуван во сите универзитетски звања. Организатор е на Одделението по гастроентерологија при Интерната клиника во Скопје, кое прерасна во Клиника за гастроентерологија, чиј директор е тој.

Во својата научна работа посебно внимание посветува на воведувањето нови методи и современа дијагностика, посебно биоптична цитологија и биоптична хистологија. Посебен придонес на д-р П. Давчев во гастронтестионалната дијагностика е воведувањето на ендоскопската колорација. Има напишано голем број научни трудови, неколку монографии и универзитетски учебници.

За дописен член на Македонската академија на науките и уметностите е избран на 21 декември 1983 година.

ПРИДОНЕС НА СОВРЕМЕНАТА ДИЈАГНОСТИКА НА ПАНКРЕАТИЧНИОТ КАНЦЕР

Карциномот на панкреасот останува и денес тешка афекција, претставува растечки тумор и се смета за здравствен проблем. Порастот на болеста е готово загрижувачки, раната диагностика без напредок, терапијата со многу мал процент на петгодишно најживување. Во последните години во фокусот на вниманието на болеста во светот и кај нас се неколкуте негови аспекти:

1. Раширеноста на болеста,
2. Ризик-факторите,
3. Клинички признаци во почетокот на болеста,
4. Брзината на ширењето на неопластичниот процес,
5. Поновите диагностички процедури (главен акцент на нашето излагање),
6. Трендови во третманот.

РАШИРЕНОСТ НА ЗАБОЛУВАЊЕТО — МОРБИДИТЕТ И МОРТАЛИТЕТ

a) *Во светот*

Инцидентноста на панкреатичниот канцер во последнава декада е наголемена во целиот свет (1). Berg и сор. (2) го ставаат на деветто место по фреквентност. Спрема Descos (3) неговата честота во Франција е мултилицирана три пати за последните четириесет години. Во САД честотата е зголемена три пати од 1930 год., во Велика Британија два пати, во Јапонија четири пати во последните 25 год., а во Шведска дуплирана (20).

Во однос на сите канцери во организмот, раширеноста во различните земји се движи од 2—4%. Односот мажи : жени е 1,5 : 2 во повеќе земји (1, 4). На 100.000 жители односот е различен во поедини земји: од 11,4 (Швајцарија) до 1,7 за мажи (Нигерија). Морталитетот во светот е, исто така, во пораст. Според Hastings P. панкреатичниот канцер е четврта причина на канцерска смрт по белодробниот, на колонот и на градата (2). Warren наведува смртност на преку 20.000 болни годишно во САД (5). Статистичките податоци од 1982 год. говорат дека смртноста во САД кај двета пола е 5% од сите малигноми (6). Во

Франција, тој е четврта причина на смрт од канцер кај мажи, петта кај жени, а одговорен во 3% за смртта од канцери во Франција (7).

б) Во Југославија и СРМ

Инцидентноста на панкреатичниот канцер во СР Словенија е во пораст. Така, во 1970 год. според светскиот туморски регистар (Hastings), на 100.000 жители изнесува 4,7 за мажи и 2,9 за жени (1), додека во 1979 год. (8) тој изнесува 6,2 за мажи и 5,6 за жени. Морталитетот е исто така во пораст.

Во СРМ за последните десет години (1974—1983) се зарегистрирани 460 панкреатични тумори, а во истиот период на ГЕХ клиника во Скопје се хоспитализирани 199 болни кај кои е дефиниран панкреатичен канцер (таб. I).

ТАБЕЛА I

*Движење на карциномот на панкреасот на ГЕХ клиника
во Скопје за 10 години (1974—1983)*

Година	Број на болни
1974	3
1975	8
1976	10
1977	15
1978	17
1979	20
1980	24
1981	25
1982	30
1983	47
ВКУПНО:	199

Процентот на малигном на панкреасот во однос на сите малигноми изнесува 2,7%, а на 100.000 жители 7 (9).

РИЗИК-ФАКТОРИ

Во последните години се инсистира на повеќе ризик-фактори кај панкреатичниот канцер. Hastings, еден од проучувачите на овој проблем (цит. по 1) се задржува на три: тутунот, дијабетот и исхраната. Во исказувањата на други автори алкохолот и кафето би биле сомнителни (2).

Во нашата група од 199 болни шеќерен дијабет утврдивме кај 19 (9,2%), пушчење кај 101 (51,1%), употреба на алкохол кај 136 (68,5%), кафе кај 43 (21,2%). Исхраната е мешана, повеќе безмесна и не може да се направи некаков заклучок, како што потврдуваат Јапонците кои инсистираат на високо месна „Western“ диета (10). Други автори регистрираат храна богата

со мести и јајца (19). Прашањето на дијабетот како ризичен фактор доаѓа од „follow-up“ студии на канцерска смрт кај дијабетичари со додаток дека може да има и асоциирани фактори (генетични, вирусни и др.) (12). Кај еден болен регистриравме консумација на кафе од по 10 дневно повеќе години.

КЛИНИЧКИ ПРИЗНАЦИ ВО ПОЧЕТНИОТ СТАДИУМ НА БОЛЕСТА

Во анализата на 199 болни се гледа следното:

- Дистрибуцијата по пол покажува јасно превалирање на машкиот пол (81%);
- Возраста се движи од 41 до 88 год. со средна возраст од 64 години;
- Локализација на канцерот е: глава 70% (138), тело 21% (43), опашка 9% (18).

Симптоматологија во почетниот стадиум на болеста готово не постои. Се сретнува повремена болка со потиштеност под форма на депресија. Во напреднатиот стадиум симптоматологијата иако некарактеристична сепак е присутна.

Во нашата група најдовме:

— Губиток на тежина	191 (96,1 %)
— Анорексија	187 (94,2 %)
— Болка	117 (64,8 %)
— Неурастенични појави	165 (82 %)
— Иктерус — во сите случаи на канцер на главата	
— Повраќање	53 (27,1 %)
— Наузеја	67 (34,31%)
— Треска	27 (14,2 %)
— Палшибилен тумор	55 (28,20%)
— Хепатомегалија	95 (48,5 %)
— Courvoisier-Terrier синдром	127 (64,4 %)

ХРОНОЛОШКА КЛАСИФИКАЦИЈА И ШИРЕЊЕ НА НЕОПЛАЗМАТА

Најчесто се работи за слободен адено-карцином, кој произлегува од дуктуларните клетки, ретко од ацинарниот систем. Многу редок е чистиот аденокарцином. Следниот преглед ги прикажува хистолошките облици (13):

— Дуктален карцином	81 %
Адено-карцинома	80,2%
Сквамозен карцином	1,4%
— Ацинарен карцином	13,4%
— Карцинома од неодредено потекло	5,0%
Ширококлеточни	3,0%
Малоклеточни	1,0%
„Саркома“	1,0%

Мултифокалноста на канцерскиот процес е честа. Ширењето на неоплазмата е со брзо зафаќање на арт. mesenterica superior или v. porta и регионалните или подалечни жлезди — во 85% во моментот на дијагностицирањето. Наодот на метастази во пооддалечените органи е касна дијагноза: црн дроб, перитонеум, бел дроб, коски и др. Кај еден од нашите болни зарегистриравме извонредно ретка метастатична локализација на кожата (сл. 1)

За метастазите хистолошки е потврдено дека се од панкреатичен канцер (сл. 2).

Сл. 1

Сл. 2

ПОНОВИ ДИЈАГНОСТИЧКИ ПРОЦЕДУРИ

I. Морфолошки методики

- Ехотомографија (Exo »real time«)
- Томодензиometрија (CT)
- Ендоскопска ретроградна холангипанкреатографија (ERCP)
- Перкутана трансхепатична холангографија, водена со ехо »real time« скенер (UPTC)
- Перкутана трансабдоминална вирсунгографија, водена со ехо »real time« скенер (UPTW)
- Артериографија
- Перитонеоскопија

II. Пункционо цитолошки методики

- Директно на панкреасната промена под водство на ехо »real time«

- Пункција на метастаза (црн дроб, абдоминални патолошки тумефакти)

III. Пункционо хистолошки методики

- Директно на панкреасната промена под водство на ехо »real time«
- Директно на метастатична (MS) промена (црн дроб, абдоминални патолошки тумефакти).

МОРФОЛОШКИ МЕТОДИКИ

1. Ехотомографија — тип »real time«

На 20.000, без ред, прегледани болни за панкреатични тешкотии на ГЕХ клиника во Скопје, панкреатичен тумор е откриен кај 246 (1,2%). Од нив со ехо канцер карактеристики се зарегистрирани кај 153 (61%), од кои 80 (52%) на главата, 45 (29%) на телото и 29 (19%) на опашката. Од овие ехо дијагнози докажан канцер (цитологија, биопсија, хирургија, аутопсија) изнесува 134 (87%), и тоа 62 (70%) на главата, 27 (21%) на телото и 15 (9%) на опашката на панкреасот (таб. II).

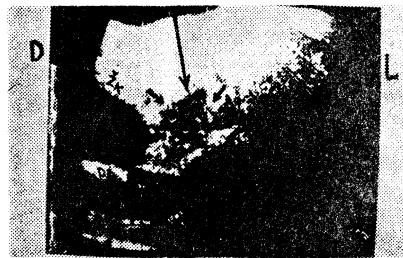
ТАБЕЛА II

Echo „real time“ дијагностика кај туморите на панкреасот

Извршен ехо „real time“ преглед	Најден тумор	Ехо суспектен карцином	Сигурно докажан карцином (пункција, опера- ција, аутопсија)
20.000 болни	246 (1,2%)	153 (61%) глава, тело, опашка 80 (52%) 45 (29%)	134 (87%) глава, опашка 63 (93%) 27 (87%) 15 (71%)
		28 (19%)	
		63 (93%)	
		27 (87%)	
		15 (71%)	

Резултатите на нашите ехо испитувања (Ехо лабораторија при ГЕХ клиника во Скопје) укажуваат на висок процент на откривање на панкреатичниот малигном. Треба да се постирга дека наодите се однесуваат на големина на туморите над 1,5—2 см. Слични резултати (90%) наоѓаме и кај Mackie и сор. (цит. по 3).

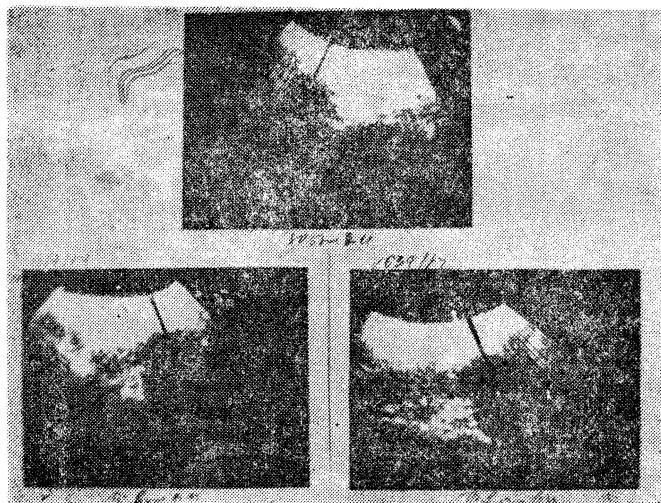
Сл. 3, сл. 4 и сл. 5 покажуваат помали тумори на главата, телото и опашката на панкреасот.

Сл. 3

Сл. 4

Сл. 5

2. Томодензиометрија (CT скенер)

Во дијагностиката на 199 хоспитализирани на ГЕХ клиника и дефинирани како кансер на панкреасот, СТ скенер методата е применета во 24 случаи со откривање на болеста кај 18 (72%) болни (таб. III).

ТАБЕЛА III

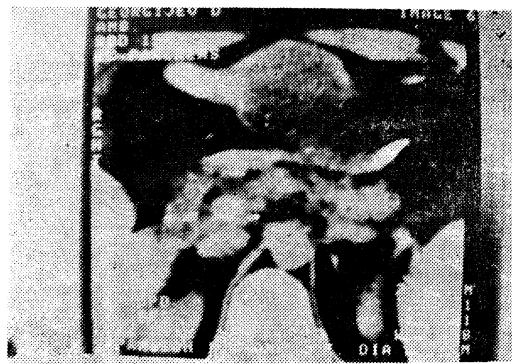
СТ скенер кај 24 болни суспектни за канцер на панкреасот

Број на болни	Позитивен наод	Процент
24	18	72

Откриените тумори беа поголеми од 2 см, повеќето од нив во фаза на неоперабилност. Кај три од 24 болни, наодот наместо тумор протумачен од СТ скенерот, се установи со другите методи и оперативно дека е хроничен склерозантен панкреатит.

Методата во целина дава информации за волуменот на панкреасот, на неговите контури, како и калиброт на Вирсунговиот канал и билијарните патишта, помалку за структурата на панкреатичната жлезда.

Сл. 6 покажува тумор на главата на панкреасот а сл. 7 тумор на главата со метастази на црниот дроб.

Сл. 6

Сл. 7

3. Ендоскопска ретроградна холаниопанкреатографија (ERCP)

ERCP е применета кај 31 болен под сомнение за малигно заболување на панкреасот. Позитивни резултати за канцер се добиени кај 27 болни (87,9%) (таб. IV).

ТАБЕЛА IV

ERCP кај 31 болни суспектни за канцер на панкреасот

Број на болни	Позитивен наод	Процент
31	27	87,9

Проценот на откривањето на панкреатичниот канцер со ERCP ја става методата во редот на неопходните. Светските проценти се движат до 90% и повеќе (3, 14, 15).

Во основа на карактеристичните признаци лежат: стеснување на Wirsung-овиот канал со слика на „стопирање“, регуларно или иррегуларно; кончесто стеснување најчесто на каудата; слики на врежување на Вирсунговиот канал; слика на попнење на регуларната празнина; дефекти на паренхимографијата; иррегуларна стеноза на нивото на двета канала, панкреатичниот и билијарниот.

Сл. 8 покажува прекин во исполнувањето на duct. Wirsungi при ERCP како знак на панкреатичен тумор.

Сл. 8

4. Трансабдоминална перкутана вирсунгографија под водство на ехо »real time« (UPTW)

Индикацијата за UPTW е поставена кај 13 болни. Кај 8 (61%) е најден малигном од резецибилна природа (таб. V).

ТАБЕЛЯ V

UPTW кај 13 болни суспектни за канцер на панкреасот

Број на болни	Позитивен наод	Процент
13	8	61

Методата е употребена во оние случаи кога другите претходни испитувања било неможно да се изведат или се контраиндицирани а трансабдоминалниот влез во d. Wirsungi под контрола на »real time« е изводлив. Искуството ни покажа дека методата има предност пред ERCP, што може да го покаже Wirsung-овиот канал и кога тој е опструиран во неговиот влез во папилата. Истовремената биопсиона пункција може да го дополни и прецизира наодот. Во оваа смисла искуството на нашата клиника е позитивно (16).

Сл. 9 покажува ехо проширен Wirsung-ов канал кој со UPTW е исполнет со контрастно средство при што се покажува дека тој е проширен со знаци на стонирање на истек на контрастот во дуоденумот (знак за присуствујаша тумор) (сл. 10).

Сл. 9

Сл. 10

5. Перкутана трансхепатична холангиографија под водство на ехо »real time« (UPTC)

Методата е применета кај 28 болни сомнителни за малигнен процес на панкреасот. Позитивен наод е најден кај 24 болни (85%) (17) (таб. VI).

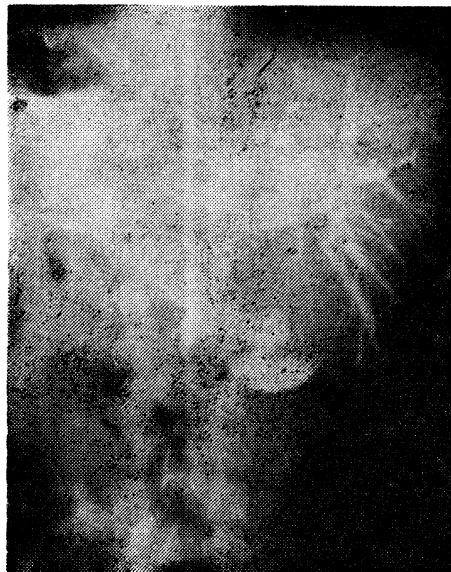
ТАБЕЛА VI

UPTC кај 28 болни под сомнение за канцер на главата на панкреасот

Број на болни	Позитивен наод	Процент
28	24	85

Нашиот процент на позитивен наод е помал од оној на Ariana и сор., кој изнесува 94% кога е седиштето на канцерот на нивото на главата на панкреасот. Во овие случајеви се прикажува d. choledochus со стоп или е деформиран (18).

Сл. 11 покажува проширен жолчни патишта како последица на застој на истекот на жолчка на нивото на главата на панкреасот-холедох.

Сл. 11

6. Артериографија

Од 199 панкреатични малигноми, артериографијата беше индицирана кај 13 болни, од кои кај 9 (76%) е добиен позитивен наод за канцер на панкреасот (таб. X).

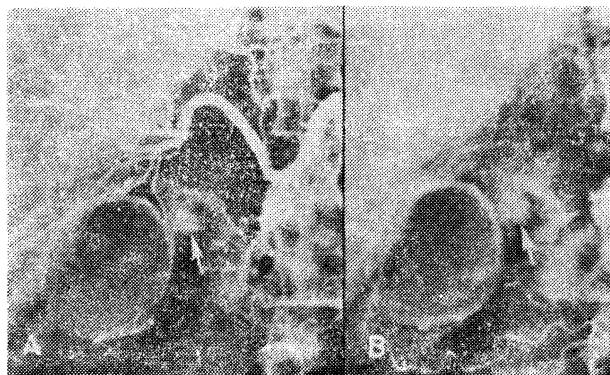
ТАБЕЛА VII

Артериографија кај болни сомнителни за карцином на панкреасот

Број на болни	Позитивен наод	Процент
13	9	76

Ирегуларно стеснување, врежување, потиснување и анархичната васкуларизација се можни позитивни знаци за канцер при артериографијата. Bookstein и сор. цитираат успех со оваа метода дури и до 92% (19). Во серијата на Maskekic и сор. процентот изнесува 75 во откривањето на ресекцибилните тумори на панкреасот (цит. по 1). Од значење е прогностичката важност на артериографијата: кај наод на влез во пивото на малите панкреатични артерии, кај нормални венски особини, индицира тумор, веројатно ресекцибilen.

Сл. 12 покажува артериографска слика (целиакографија) при што се гледа растројство на крвните садови во областа на главата на панкреасот како последица на присутен тумор.

Сл. 12

7. Панкреатична пункциона цитологија и хистологија под водство на ехо »real time«

Пункционата цитологија е изведувана со фина тенка игла од типот на Chiba или Holm, под водство на »real time« ултрасонографијата. Успешни пункции се регистрирани кај 81 болен (76%), неуспешни кај 19 (24%). Малигнен наод е најден кај 65 (81%), бенигнен кај 12 (14%), лажно негативен кај 4 (5%) (таб. VIII).

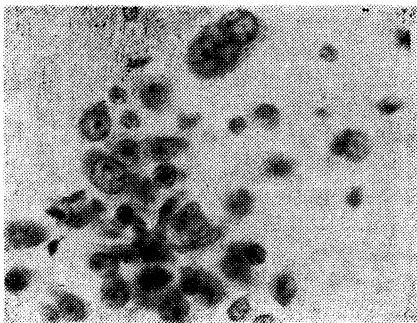
ТАБЕЛА VIII

*Панкреатична пункциона цитологија под водство на ехо „real time“
(со фина тенка игла тип Chiba, Holm и др.)*

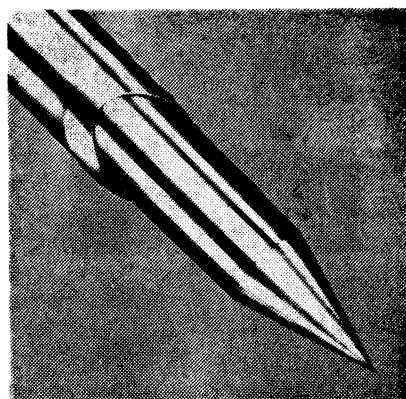
Вкупно пункции	100
— Успешни пункции	81 (76%) болни
— Неуспешни пункции	19 (24%) „
Малигнен наод	65 (81%) „
Бенигнен наод	12 (14%) „
Лажно негативен наод	4 (5%) „

Сл. 13 покажува цитолошки наод на малигном на панкреасот по пат на цитолошка пункција.

Во последниве години, или поточно месеци, водена е биопсионата хистологија на панкреасот со модификационата Menghini-ова игла (т.н. „Surcat игла“). Изгледот на иглата е претставен на сл. 14.

Сл. 13

Сл. 14

Првите искуства на ГЕХ клиника во Скопје се охрабрувачки. Кај 22 болни направена е биопсиона хистологија. Резултатите се претставени на таб. IX.

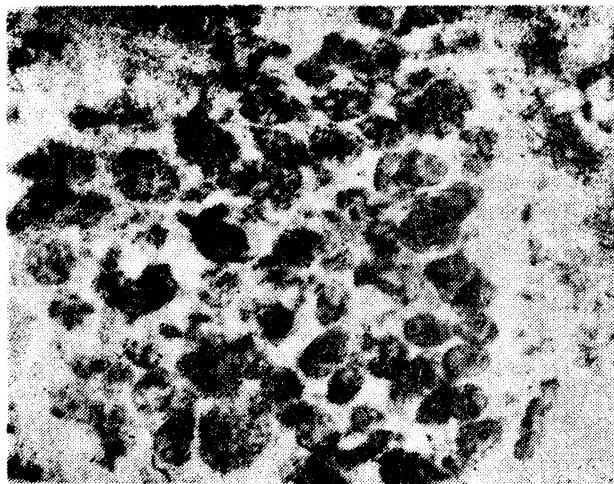
ТАБЕЛА IX

Панкреатична пункциона хистологија под водство на ехо „real time“ „Shurcat“ тип

Број на пункциона хистологија	Успешни пункции со позитивен наод	Неуспешни пункции	Малигнен наод	Бенигнен
22	20 (91%)	4	16	2

Резултатите јкажуваат дека хистологијата е попрецизна што е и нормално, но тие се поточни кога цитолошкиот и хистолошкиот наод се дополнуваат (20). Двете методики (цито и хистодијагностиката), се неопходни во прецизирањето на состојбата на панкреасот. Во диференцирањето на хроничниот панкреатит од панкреатичниот малигнитет, чито со други методи е отежнато, чито и хистодијагностиката се пресудни во одредувањето на терапијата (21).

На сл. 15 се гледа хистолошки препарат добиен од ехоД установен тумор на панкреасот, на кој се гледаат малигни клетки.

Сл. 15

8. Можности за откривање на примарното туморно жариште преку ехогеноста на црнодробните метастази

Последниве две години нашите испитувања (23) наоѓаат околу 65% хипоехогени црнодробни метастази кај панкреатичен карцином. Методата иако ниско процентна, може да послужи како ориентациона дијагностичка помош (таб. X).

ТАБЕЛА X

Вид на ехогеноста на панкреатичните канцерски метастази во црниот дроб

Број на болни со канцер на панкреасот	Метастази во црниот дроб	
	Хипоехогени	Хиперехогени
17	11 (65%)	6 (35%)

Компарадијација на добиените резултати со поедини методики во откривањето на панкреатичниот малигном кај анализираната група е претставена на таб. XI.

ТАБЕЛА XI

Компарадијација на добиените резултати со поедини методи во откривањето на панкреатичниот малигном кај анализираната група

Метода	%
Exo „real time“	61
СТ Скенер	72
ERCP	87,9
UPTW	61
UPTC	85
Артериографија	76
Пункциона цитологија	81
Пункциона хистологија	91
MS ехогеноста на црниот дроб	65

Денешните терапевтски можности се прилично ограничени. Тие во голем процент не придонесуваат за поправка на прогностата и успехот е тесно поврзан со раното откривање на болеста. Хируршката терапија готово е единствена. Успехот на надживување на Whipple операцијата се движи околу 4%, а по тоталната панкреатектомија до 5% (Mayo Clinic) (25). Терапискиот тренд е панкреатектомија, додека Whipple-овата процедура се резервира за тумори на напилата, дисталиниот заеднички дукт и дуоденумот.

Нересекцијабилниот стадиум во светот, и во нашата серија, има најголем број на болни и е десператен. Можни се палијативни интервенции.

Хемиотерапијата е готово разочарувачка иако според некои автори, комбинирана со радиотерапијата, нуди известни подобрувања (26).

Врз база на горните констатации слободни сме да го дадеме нашиот табеларен предлог за клиничко дијагностичка и терапевтска ориентација при сомнение за панкреатичен малигном (таб. XII).

ТАБЕЛА XII

Клиничко сомневање за панкреатичен малигном

„Real time“ ехо скенер (или СЛТ скенер)

кај паод со сомневање

Пункциона хистологија и/или цитологија
под водство на ехо „real time“

кај позитивна хистологија и/или цитологија

Артериографија за да се уточни шансата
на ресекцијалност

кај негативна хистологија и/или цитологија

ERCP + поновена хистолошка и/или цитолошка
пункција
или
UPTW + цитолошка пункција

*кај аргументирано клиничко и морфолошко сомневање
за панкреатичен канцер, при негативен пункционен
хистолошки и цитолошки паод, ексилоративна лапаратомија
е неопходна.*

ДИСКУСИЈА

Три прашања се од интерес да бидат посебно коментирани кај панкреатичниот канцер: рана дијагностика, стадиум на ресекцијалност, доцнежкна фаза и терапевтски можности.

Со поновите методики дијагностиката на панкреатичниот канцер во последните години е изменета. Меѓутоа, неговото рано откривање останува по другите делови на г.и. тракт.

Апликацијата на описаните методики дозволува откривање на малигниот процес со поголема прецизност пред интервенцијата, што за жал многу ретко во стадиум на т.н. „мал канцер“ (3, 5, 13, 14). Потребни се натамошни напори да порасне детектибилноста на панкреатичниот канцер во неговиот ран стадиум. Клиниката е сосем несигурна. Грбната болка, забележана често кај прикажаната наша група, не е патогномична. Descos (3) ја споменува во иста смисла. Клиничката „ефектност“ во раниот стадиум според тоа е несигурна и се сведува на сумирање на т.н. „препанкреатичен биланс“ кој во себе евентуално ја има грбната болка во психичкиот синдром (Descos — (3), што го запознавме и ние.

Ехотомографијата и комијутеризираната аксијална томографија во раниот стадиум се неефикасни, бидејќи тие се детектибилни за творби над 1,5—2 см (3). Биохемиските тестови, ERCP и активната употреба на ангиографијата даваат мала шанса, но болниците не се јавуваат на преглед или, пак, при прегледот во абдоменот нема абнормален наод (22). Хоспитализацијата во овие случаи е неопходна.

Стадиум на ресекцибилност претставува авансиран стадиум, но со можност за некаков вид интервенција. Ретроспективната студија на Kawai (22) укажува дека околу 50% од случаите можат да бидат ресекцибилни при постоечки симптоми, меѓутоа, една третина од нив не се јавува на лекар при појава на почетни признаци, а кај другата третина дијагностички не се открива почетниот облик. Останатата третина останува проблематична за интервенција, со обшир на пронратните болести како што се циродробната општета, дијабестес мелитус и др. Поновите дијагностички процедури во овој стадиум даваат поголема можност за откривање на болеста отколку тие пред нив. Во нашата анализирана група од клиничките признаци анорексијата и губитокот на тежината се најзастапени, потоа неуростенични појави, вознемиреност и болка.

»Real time« ехотомографијата и КТ скенерот кај туморни маси на 1,5—2 см даваат високо процентна можност за дијагностика, посебно во комбинација со цито, односно бионсионата пункција (85—87%) и повеќе. ERCP и артериографијата се успешни во повеќе од 90% ако посебно се комбинирани со пункциона цитологија (Chiba, Holm) или хистологија (»Surecat«). Поновите дијагностички процедури даваат поголеми можности за повисока процентуална дијагностика во ресекцибилниот стадиум кај болни кои се јавуваат на лекар за попрецизно испитување. Ресекцибилноста се намалува со присуство на метастатични огништа, чести во овој стадиум, посебно во црниот дроб.

Последната фаза на карциномот е *неоперабилната*. Иако, во нашата анализа се постигнати високи дијагностички проценти, десператната прогноза е 100%.

Kolmannskog и сор. дале заклучок со кој се сложуваме и ние врз база на нашата анализа, односно дека брзата дијагностика на панкреатичниот канцер е од особена важност и дека треба да има две главни задачи:

1. Дијагностицирање на панкреатичната маса и диференцирање помеѓу туморот и панкреатитот.
2. Ако е туморот присутен, проценка на неговата ресекцијабилност.

Во целост тераписките можности се ограничени и пропорционални на раното откривање. Видот на хируршката интервенција, според искуството на повеќе автори (25, 26) треба систематски да се евалуира кај пациенти со панкреатичен канцер.

ЗАКЛУЧОК

1. Карциномот на панкреасот е тешка афекција. Статистичките податоци во светот и кај нас информираат дека тој е тумор чија појава во последните години расте и дека инцидентноста му е од 2—4 пати наголемена за последните 40 години, а морталитетот е четврта причина на канцерска смрт. Тој станува здравствен проблем.

2. Ризични фактори се: пушчење, дијабет и масна исхрана, додека алкохолот и кафето би биле сомнителни.

3. Покрај клиниката, во последните години низа нови дијагностички процедури: ехо, CAT, цито и хисто биопсии, ERCP, UPTW и UPTC придонесоа за дијагностиката на малигното заболување на панкреасот, но не и за негово рано откривање.

4. Почетниот (ран канцер) останува неоткриен. Клиниката се нема, новите дијагностички процедури не се детектибилни кога неговата големина е под 1,5—2 см, специфични тумор маркери не постојат.

5. Ресекцијилен стадиум. Клиниката, иако често некарактеристична, е присутна, основно е болниот да се јави на преглед што порано, а лекарот да е аналитичен. Новите дијагностички процедури овозможуваат знатно почетна хируршка индикација. Петгодишното преживување (2,1—2,4%) не е задоволувачко.

6. Нересекцијилен стадиум. Целосно детектибилен, сè уште опфаќа најголем број болни, десператен, можни се палијативни интервенции, хемотерапијата е разочарувачка.

7. Сегашните терапевтски методики и трендови. Развојот на современите дијагностички процедури овозможува нивна почетна применливост во ресекцијилен стадиум. Хируршката терапија е доминантна и пропорционално зависна од времето на откривањето.

8. Хируршки тренд. Тотална панкреатектомија и регионална панкреатектомија. Првите резултати не се сè уште охрабувачки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Cohn J., Hastings, P.: *Pancreatic Cancer*, UICC Technical Report Series, Vol. 57, Report № 12, 1981.
2. Berg, J. W. and Connelly, R. R.: *Updating the Epidemiologic Date on Pancreatic Cancer*. Semin. Oncol., 6, 275 (1979).
- 2a. Jh se, I.: *Treatment of Pancreatic Cancer: Current Status*, Scand. J. Gastroenterol., 1982, 17, 449—453.
3. Descos, L., Bret, Pa et Labadie M.: *Est-il possible d'améliorer le pronostic du cancer du pancréas?* Ann. Gastroenterol. Hepatol., 1981, 17, 2, 65—69.
4. Sleisenger-Fordtran, *Gastrointestinal Disease*, Ch. 93, (Melnik, C.: *Carcinoma of the Pancreas*, 1457—1467).
5. Warren K., Christophl. Ch., Armendariz, R., Basu, S.: *Current Trends in the Diagnosis and Treatment of Carcinom of the Pancreas*. Am. Journal of Surgery. Vol. 145, 1982.
6. American Cancer Society: *Cancer Deaths by Site and Sex*. Cancer Facts and figures, 1982.
7. Andigier J. C., Lambert, R.: *Epidemiologie des cancers du pancréas*. Ann. Gastroenterol. Hepatol., 1979, 15, 159—162.
8. Onkološki institut Ljubljana. *Registar za rak*, 1979.
9. Republ. zavod za zdravstvena zaštita Skopje. *Register za rak*, 1982.
10. Hirayama, T.: *Diet and Cancer*, Nutrit. Cancer, 1, 67, 1979.
11. Armstrong, B. and Doll, R.: *Environmental factors and cancer incidence and mortality in different countries, with special reference to dietary practice*. Internat. J. Cancer, 15, 617, 1975.
12. Levin, D. L. and Connelly, R. R.: *Cancer of the pancreas. Available epidemiologic information and its implications*, Cancer, 31, 1231, 1973.
13. Miller, R., Baggenstons, H., Comfort, W.: *Carcinoma of Pancreas. Effect of histological type and grade of malignancy on its behavior*. Cancer 4 : 233, 1951.
14. Avranitakis C., Cooke, N.: *Diagnostic tests of exocrine pancreatic diagnostic*. Radiology, 1980, 134, 453—459.
15. Cotton, P. B., Lees W. R., Vallon A. G., Cotton M. Croker J. R., Chapman, M.: *Gray-scale Ultrasonography and Endoscopic Pancreatography in Pancreatic Diagnosis*. Radiology, 1980, 134, 453—459.
16. Davčev P., Serafimovski V., Neškovski M., Bidikov V.: *Perkutana transabdominalna virusungografija pod vođstvom i kontrolom »real time« sonografije*. Zb. radova III jug. hep. simpoz., Ohrid 1982.
17. Davčev P.: *Perkutana transhepatična holangiografija finom iglom Chiba kontrolirana i vođena ehotomografijom (UPTC) u dijagnostici hlestaznog sindroma*. Zb. radova III j. h. simpozijuma, Ohrid, 1982.
18. Ariyanna J., Shirakabe H., Jkenobe H., Kure-Sawa A., Gwman T.: *The Diagnosis of the Small Resectable Pancreatic Carcinoma*. Radiology, 1969, 93, 757—764.
19. Bockstein J., Reuter R., and all.: *»Angiographic Evaluation of Pancreatic Carcinoma«*. Radiology, 1969, 93, 757—764.

20. Davčev P., Bidikov V., Neškovski M., Serafimovski V.: *Komparacija citoloških i histoloških nalaza dobijenih aspiracionom eho »real time« vođenom biopsijom kod pankreatičnih tumora.* XV jubil. sastanak internista Slavonije, Osijek, 1984.
21. Bidikov V.: *Pankreatit kancer. Dijagnostičke dileme.* Zbornik radova III j. h. simpozijuma, 1982.
22. Kawai K.: *Early Diagnosis of Pancreatic Cancer.* Jgaku-Shoin. Tokyo-New York, 1980.
23. Davčev P., Serafimovski V., Neškovski M.: *Eho karakteristike jetrenih metastaza kod primarnih digestivnih malignoma.* II jugosl. ehotomografski simpozium, Stubičke Toplice, 1984 god.
24. Kolmannskog J., Schrumph E., Bergan A., and Larsen S.: *Diagnostic Value of Computed Tomography in Pancreatic Carcinoma.* Acta Radiologica Diagnosis, 1982.
25. Van Heerden, J., Re Mine, W., Weiland h. Méllarlh, D., Jstrup, D.: *Total Pancreatectomy for Ductal Adenocarcinoma of the Pancreas.* The AJS, V. 142, Sept. 1981.
26. Jhse J.: *Treatment of Pancreatic Cancer. Current Status.* Scand Y Gastroenterol. 1982, 17, 449—453.

CONTRIBUTION TO THE ADVANCED DIAGNOSIS OF THE PANCREATIC CANCER

(S u m m a r y)

1. The pancreatic cancer is a very serious disease. Statistical data in the literature show that it is an increasing tumor in the last years and that its incidence is 2—4 times multiplied during the last 40 years and it is the 4-th cause of death of the cancer patients. It becomes both a health and scientific problem.

2. Risk factors are smoking, diabetes and food rich with fat. Alcohol and coffee are incriminated reasons.

3. Besides the clinical features in the last years, the new diagnostic procedures: sonography, CAT, cito and histobiopsy, ERCP, UPTW and UPTC have contributed to the diagnosis of the malignant diseases of the pancreas, but not in its early discovery.

4. The initial (early cancer) remains still undiscovered. There is not any clinical feature. The new diagnostical procedures are insufficient in its detection when less than 1.5—2 cm. There are not any specific markers.

5. *The stadium of the resectability.* The clinical features are present, but not characteristic. It is important that the patient be checked up early and the physician be analytical. The new diagnostic procedures have been allowed a more frequent surgical indication. The five years survival (2.1—2.4%) is not satisfactory.

6. The stadium of inresecibility. At this stadium the tumor is entirely detectable. It inculdes the majority of the patients and it is desperate. Palliative interventions are then possible. Chemotherapy is desperate.

7. The present therapeutic methods and trends.

The development of the advanced diagnostic procedures allow its more frequent application in the stadium of the resecibility.

The surgical therapy is dominant, but it is proportionally dependent on the discovery time.

8. Surgical trends.

The current trends are pancreatectomy total and pancreatectomy regional. The initial results are not yet optimistic.

БИБЛИОГРАФИЈА
НА ДОП. ЧЛЕН ПЕНЧО ДАВЧЕВ

1. *Нов начин на лекување на водениот плеврит и перитонит /* П. Давчев, Кировски, Перчинковски [и др.]. — Македонски медицински преглед, 1950, V, 3—4, стр. 1—3.
2. *Хиперспленозам и функција на регикулоендотелиалната система (RES) /* И. С. Тацер, В. Ковачев, П. Давчев . — Македонски медицински преглед, 1951, VI, 1—2, стр. 36—39.
3. *Случај на хиатус хернија /* П. Давчев, Б. Смилевски . — Македонски медицински преглед, 1955, X, 5—8, стр. 46—48.
4. *Действото на heparin (liquemin) на артериалната хипертензија /* Д. Арсов, П. Давчев, Р. Перчинковски . — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1956, III, стр. 41—50.
5. *Искуствата при лекувањето на пет случаи на сома hepatitis при hepatitis epidemica во Интерната клиника Скопје .* — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1956, III, стр. 51—54.
6. *Случај на morbus-rendu-Osler-Weber .* — Македонски медицински преглед, 1956, XI, 4—6, стр. 14—16.
7. *Клинички осврт на W. P. W. синдром (по повод на еден случај) /* П. Давчев, С. Николовски . — Македонски медицински преглед, 1957, XII, 9—12, стр. 46—48.
8. *Новини во гастроентерологијата .* — Македонски медицински преглед, 1957, XII, 9—12, стр. 58—72.
9. *Prilog kon biološkata dijagnostika na organskite i funkcionalnite заболувања на stomakot .* — Skopje : Medicinski fakultet, 1957. — 61 str.
10. *Аспектот на улкусната болест врз 10-годишниот материјал на Интерната клиника — Скопје /* П. Давчев, С. Серафимов . — Македонски медицински преглед, 1958, XIII, 10—12, стр. 16—26.
11. *Insufficientia valvulae Bauhini, redak uzrok Foetori ex-ore /* P. Davčev, S. Mironski, S. Nikolovski . — Медицински гласник — Београд, 1958, XIII, 2, стр. 67—69.
12. *Naša iskustva u liječenju tenijaze /* Penčo Davčev, Savo Mironski i Stevan Serafimov. Liječnički vijesnik — Zagreb, 1958, LXXX, 1—2, str. 102—103.
13. *Некои этиопатогенетски карактеристики на Dumping синдромот /* П. Давчев, М. Маџали . — Македонски медицински преглед, 1958, XIII, 7—9, стр. 44—48.

14. Поводом два случаја интестино-мезентеријалне лимфогрануломатозе / Пенчо Давчев, Крсто Георгиевски [и др.] . — Српски архив — Београд, 1958, LXXXVI, 9, 1055, стр. 1—5.
15. Прилог клиници гастројуноколичне фистуле / П. Давчев, Д. Хрисохо [и др.] . — Медицински преглед — Нови Сад, 1958, XI, 4, стр. 228—230.
16. Sporedne pojave u terapiji tireotoksikoze s metiltiouracilom posmatrane na našem materijalu / P. Davčev, S. Mironski [i dr.] . — Medicinski arhiv — Sarajevo, 1958, XII, 5, str. 53—57.
17. Хроничен артродигестивен ревматизам . — Македонски медицински преглед, 1958, XIII, 1—3, стр. 48—54.
18. Биолошката дијагностика на гастритот . — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1959, V, стр. 47—61.
19. Гастритичне анемије / Д. Арсов, П. Давчев, П. Чипевски. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1959, VI, стр. 77—93.
20. Etude comparée des cirrhoses alcooliques et nutritionnelles observées à la Clinique médicale de Besançon et à la Clinique médicale de Skopje / H. Roland, P. Davčev [et all]. — XXXII Congrès français de médecine : Communications. — Lausanne 1959. — Lausanne: Association des médecins de langue française, 1959, str. 314—326.
21. Компликации, дигестивни и метаболични растројства по гастроентероанастомоза : (Обсервации врз клинички материјал од 1953—1958) / П. Давчев, С. Миронски, Д. Хрисохо . — Македонски медицински преглед, 1959, XIV, 3, стр. 1—5.
22. Опсервации при третирањето на активен пептичен улкус / В. Чипевски . — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1959, V, 2, стр. 123—129.
23. Splenohepatomegalija nepoznatog porekla sa ekstramedularnom hematopoezom / J. Nedelkovski, S. Mironski, P. Davčev. — Prvi kongres internista Jugoslavije i Treći kongres reumatologa Jugoslavije. Rijeka — Opatija 12. do 16.V.1959 : sadržaji predavanja. — Zagreb : JAZU, 1959, str. 33.
24. Упоредни вредности добиени под дејство на хистамин и никотинска киселина во биолошката дијагноза на гастритот . — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1959, V, стр. 13—24.
25. Дијагностички аспекти при два опсервирали случаја на регионален илеит во неговата напредната ентероколитична фаза / П. Давчев и Г. Масин. — Македонски медицински преглед, 1960, 5—6, стр. 229—234.
26. Megalohepatosplenija nepoznatog porekla sa tumurskom ekstramedularnom hematopoezom / Пенчо Давчев, Јонче Неделковски и Сава Миронски. — Српски архив — Београд, 1960, 88, 5, стр. 545—552.
27. Нашиите забелешки во лекувањето на раниот Dunting синдром со преднизон / Д. Арсов, П. Давчев, М. Мацали. — Македонски медицински преглед, 1960, XV, 7—8, стр. 311—314.
28. Primena radiokativnog hroma i izučavanju gastrointestinalnih krvavljenja / B. Karanfilski, P. Davčev, S. Serafimov. — Primena radioaktivnih izotopa i ionizujućih zračenja u medicini — Beograd, 1960, I, 1, str. 36—37.
29. Радиохромом маркирани еритроцити и тестирање гастроинтестиналних крвављења / Борислав Каранфилски, Пенчо Давчев и Стеван Серафимов. — Српски архив — Београд, 1960, 88, 10, стр. 969—972.

30. Движењето на хроничниот колит во материјалот на интерната клиника во текот на пет години / Пенчо Давчев, Марија Мацали [и др.]. — Македонски медицински преглед, 1961, 7—8, стр. 311—316.
31. Минутарна дуоденална тубажа во дијагностиката на функционалните холецистопатии / П. Давчев, Д. Арсов [и др.]. — Македонски медицински преглед, 1961, 9—10, стр. 399—404.
32. Нашите запазувања за вредностите на глутамин пирогроздовата трансаминаза во серумот при некои црнодробни заболувања / Пенчо Давчев, Марија Мацали [и др.]. — Македонски медицински преглед, 1961, 3—4, стр. 127—131.
33. Pregled hipertireoidizma posmatranih od 1958. do 1960. god. na Internoj klinici u Skoplju / D. Arsov, Davčev, M. Macali. — Medicinski glasnik — Beograd, 1961, XV, 7—8, str. 305—307.
34. Прогностичкиот аспект на улцерохеморагичниот колит со тешка клиничка слика и чести рецидиви / П. Давчев, Г. Масин, С. Миронски. — Македонски медицински преглед, 1961, 5—6, стр. 235—240.
35. Terapeutiski test u diferencijalnoj rentgenološkoj dijagnostici ulkusne niše želuca / Penčo Davčev, Salvator Levi [i dr.]. — Zbornik radova IV Kongresa radiologa FNRJ (Kongres održan od 12 do 15 septembra 1960 g. u Skopju). — Skopje, 1961, str. 127—129.
36. Алтерација на желудочно-дуоденалната мукоза со симулаторно дејство на два медикаменти. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1961/62, VIII—IX, стр. 65—71.
37. Onserвации во врска со гастроуденалните полипи / Панчо Давчев, Бојан Вановски и Димитар Тевчев. — Македонски медицински преглед, 1962, 11—12, стр. 562—568.
38. Преглед на карциномот на стомакот врз материјалот на интерната клиника во Скопје / Димитар Арсов, Пенчо Давчев [и др.]. — Македонски медицински преглед, 1962, XVII, 7—10, стр. 364—373.
39. Рана дијагноза на малигните тумори / Димитар Арсов, Пенчо Давчев, [и др.]. — Македонски медицински преглед, 1962, XVII, 7—10, стр. 272—280.
40. Uticaj produžene terapije prednisonom na oštećenje želudačne sluznice / D. Miovski, P. Davčev. — Medicinski glasnik — Beograd, 1962, XVI, 10—12, str. 440—442.
41. Етиопатогенеза и клиника на гастроуденалните крвавења. — Македонски медицински преглед, 1963, XVIII, 1/2, стр. 17—24.
42. Carcinoma ventriculi : Desetgodišno kliničko iskustvo / Krsto Georgijev, Penčo Davčev [i dr.]. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1963, X, стр. 165—171.
43. Наша искуства у испитивању ресорције маркираних масти / Борислав Каранфилски, Пенчо Давчев. — Медицински гласник — Београд, 1963, XVII, 3—4, стр. 139—140.
44. Ортотолидинска метода за испитување на окултната хеморагија без дијететска рестрикција / Пенчо Давчев, Бојан Вановски, Радмила Хрисохо. — Македонски медицински преглед, 1963, XVIII, 9—10, стр. 232—237.
45. Примарни карцином јетре у болесника Интерне клинике у Скопљу у току последњих пет година / Д. Арсов, П. Давчев, М. Мацали. — Медицински гласник — Београд, 1963, XVII, 11—12, стр. 441—443.

46. Примената на оралното безсондно тестирање на желудечниот ацидитет со гастро тест / Пенчо Давчев, Бојан Вановски. — Македонски медицински преглед, 1963, XVIII, 11—12, стр. 311—317.
47. Aspiracionata crnodrobna biopsija po Menghini i naša modifikacija na istata. — Godišen zbornik na Medicinskiot fakultet, 1964, XI, str. 29—38.
48. Želučana sekrecija kod šećerne bolesti / D. Arsov, P. Davčev [i dr.]. — II Kongres internista i IV Kongres reumatologa Jugoslavije, Sarajevo, 6—10.X.1964 : Diabetes mellitus. — Sarajevo : II Kongres internista i IV Kongres reumatologa Jugoslavije, 1964, str. 149—152.
49. Maksimalni histaminski i nikotinski test u proceni gastrične sekrecije. — II Kongres internista i IV Kongres reumatologa Jugoslavije. Sarajevo, 6.—10. oktobra 1964 : izveštaj kongresa, str. 83—84.
50. Наша искуства са ортоголидинском методом за испитивање окултног крвављења без дијететске припреме. / Д. Арсов, П. Давчев, Б. Вановски. — Медицински гласник — Београд, 1964, XVIII, 6—7, стр. 186—189.
51. Naša iskustva u ispitivanju jetre sa radioaktivnim izotopima / P. Davčev, B. Karanfilski i B. Vanovski. — IV. Internistički dani : Palić, 11.—13. juna 1964. : rezime predavanja održanih na Simpozijumu iz gastro-enterologije. — Subotica, 1964, str. 42.
52. Promene jetre i biljarnog sistema kod dijabetes melitusa / D. Arsov, P. Davčev [i dr.]. — II Kongres internista i IV Kongres reumatologa Jugoslavije. Sarajevo, 6—10.X.1964 : Diabetes mellitus. — Sarajevo : II Kongres internista i IV Kongres reumatologa Jugoslavije, 1964, str. 132—135.
53. Редок случај на болеста Luigi Concato / П. Давчев, Б. Бузевски, Н. Христов. — Македонски медицински преглед, 1964, XIX, 1—2, стр. 29—36.
54. Hiperplazija Brunner-ovih žljezda / D. Arsov, P. Davčev [i dr.]. — IV. Internistički dani : Palić, 11.—13. juna 1964. : rezime predavanja održanih na Simpozijumu iz gastro-enterologije. — Subotica, 1964, str. 44—46.
55. Dysproteinémie provoquée par certains sports chez les sportifs ou foie sain / D. Arsov, N. Hristov, P. Davčev [i dr.]. — I-er Congrès Européen de Médecine Sportive. Prague 10—12 juin 1963 : Poumon, respiration et sport. — Prague : Édition de la littérature médicale Tchécoslovaque, 1965, str. 452—453.
56. Osnovnite principi na gastritičnata biopsija so naše iskustvo. — Godišen zbornik na Medicinskiot fakultet, 1965, XII, str. 25—35.
57. Perkutana transhepatična holangiografija / D. Tevčev, N. Novak, P. Davčev. — V Internistički dani. Subotica, 9—12. juna 1965 : Izvodi iz predavanja. — Subotica, 1965, str. 37.
58. Перкутана трансхепатична холангиографија / Димитар Тевчев, Јосип Новак и Пенчо Давчев. — Медицински преглед — Нови Сад, 1965, XVII, 7—8, стр. 277—282.
59. Testiranje želučane sekrecije nikotinskom kiselinom / B. Vanovski, N. Marković, P. Davčev. — V Internistički dani. Subotica, 9—12. juna 1965 : Izvodi iz predavanja. — Subotica, 1965, str. 78.

60. *Testiranje rose-bengalom markiranim radioaktivnim J 131 kod nekih patoloških stanja jetre* / B. Vanovski, I. Tadžer, P. Davčev. — V Internistički dani. Subotica, 9—12. juna 1965 : Izvodi iz predavanja. — Subotica, 1965, str. 52.
61. *Testiranje sa rose-bengalom markiranim radioaktivnim 131 i kod nekih patoloških stanja jetre* / P. Davčev, D. Arsov [i. dr.]. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1965, XII, стр. 5—18.
62. *Hiperplazija Brunnerovih žlezda* / Penčo Davčev, Dimitar Arsov [i. dr.]. — Liječnički vjesnik — Zagreb, 1965, 87, 2, str. 159—164.
63. *Histomorphology of the gastric mucosa stimulated with nikotinic acid in patients with chronic gastritis* / D. Arsov, P. Davčev. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1965, XII, стр. 19—24.
64. *Hroničen intrahepatično holostatičen sindrom od primarno poteklo* / P. Davčev, Lj. Čaparoski, M. Polenaković. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1965, XII, стр. 143—151.
65. *Дигестивна endоскопија*. — Македонски медицински преглед, 1966, XXI, 3, стр. 1—5.
66. *Kaskadni želudac kao radiološko-klinički problem* / M. Grunevski, D. Antevski, P. Davčev. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1966, XIII, стр. 201—212.
67. *Posthepatični sindrom* / P. Davčev, S. Mironski i B. Grunevska. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1966, XIII, стр. 7—22.
68. *Случај на секундарна амилоидоза дијагностицирана со перорална јејунална биопсија* / П. Давчев, Б. Вановски. — Македонски медицински преглед, 1966, XXI, 3, стр. 26—31.
69. *Terapijske indikacije kod gigantskog ulkusa želuca* / Penčo Davčev, Bojan Vanovski. — Medicinski glasnik — Beograd, 1966, XX, 10, str. 385—388.
70. *Testiranje sekrecije želuca nikotinskom kiselinom* / Penčo Davčev, Bojan Vanovski i Nenad Marković. — Liječnički vjesnik — Zagreb, 1966, 88, 5, str. 481—488.
71. *The importance of the quotient of de rittis in cases of acute viral hepatitis* / P. Davčev, M. Macali, R. Hrisoho. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1966, XIII, стр. 77—80.
72. *Hronični infektivni hepatitis virusnog porekla* / P. Davčev, S. Mironski i B. Grunevska. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1966, XIII, стр. 23—46.
73. *Cirrhosis hepatis-sekvela virusnog hepatita* / P. Davčev, S. Mironski i B. Grunevska. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1966, XIII, стр. 47—62.
74. *Changes of the Values of the Liver Enzymes in Various Kinds of Sport* / N. Hristov, Lj. Caparevski, P. Davčev. — XVI. Weltkongress für Sportmedizin in Hannover 12. bis 16. Juni 1966 : Kongressbericht. — Köln : Deutscher Ärzte, 1966, str. 228—232.
75. *Биохемиско-хистолошки промени кај срцевиот црни дроб* / П. Давчев, Б. Вановски, А. Плашевски. — Македонски медицински преглед, 1967, XXII, 3, стр. 320—328.
76. *Д-Килоза тестот во дијагностиката на малабортциониот синдром* / П. Давчев, Б. Вановски [и др.]. — Македонски медицински преглед, 1967, XXII, 5, стр. 19—24.

77. Електрокардиографски исследувања при некои гастроинтестинални заболувања / П. Давчев, Б. Вановски, А. Плашевски. — Македонски медицински преглед, 1967, XXII, 4, стр. 223—230.
78. Etiopatogeneza hronične alternacije jetre na kliničkom materijalu Interne klinike u Skopju / P. Davčev, B. Vanovski [i dr.]. — I Kongres gastroenterologa Jugoslavije. — Opatija, 1—4. oktobra 1967. : kratki sadržaji radova. — Zagreb: Udruženje gastroenterologa SFRJ, 1967, str. 5.
79. Zaštitna terapija parenhima jetre s osvrtom na zaraznu žuticu, post-hepatidna stanja i ciroze. — Pharmaca — Zagreb, 1967, 5, 4, str. 314—321.
80. Imunoelektroforetske analize serumskih proteina kod bolesnika sa akutnim virusnim i hroničnim hepatitism i cirozom jetre / B. Grunevska, P. Davčev [i dr.]. — I Kongres gastroenterologa Jugoslavije. Opatija, 1—4. oktobra 1967. : kratki sadržaji radova. — Zagreb : Udruženje gastroenterologa SFRJ, 1967, str. 45.
81. Ispitivanje evakuacione funkcije želuca pomoću radioizotopa / P. Davčev i I. Tadžer. — I Kongres gastroenterologa Jugoslavije. Opatija, 1—4. oktobra 1967 : kratki sadržaji radova. — Zagreb : Udruženje gastroenterologa SFRJ, 1967, str. 55.
82. Ishrana stanovništva u Makedoniji i učestalost šećerne bolesti / P. Davčev, D. Arsov [i dr.]. — Hrana i ishrana, — Beograd, 1967, VIII, 6—7, str. 413—416.
83. Metabolizam gvožđa kod hroničnih hepatitisa / T. Stojčevski, P. Davčev [i dr.]. — I Kongres gastroenterologa Jugoslavije. Opatija, 1—4. oktobra 1967 : kratki sadržaji radova. — Zagreb : Udruženje gastroenterologa SFRJ, 1967, str. 18.
84. Naša iskustva u ispitivanju poremećaja rezorpcije kod jetrene ciroze i hroničnog hepatita oralnim d-ksilozom ekskrecionim testom / P. Davčev, D. Arsov [i dr.] — I Kongres gastroenterologa Jugoslavije. Opatija, 1—4. oktobra 1967. : kratki sadržaji radova. — Zagreb : Udruženje gastroenterologa SFRJ, 1967, str. 67.
85. Наши резултати во определувањето на крвниот проток низ црниот дроб кај болни со цироза / Б. Каранфилски, П. Давчев, [и др.]. — Македонски медицински преглед, 1967, XXII, 2, стр. 7—11.
86. Naši rezultati u ispitivanju pojedinih vidova eskudativne enteropatije polivinilpirolidinskim jod ^{131} testom (PVP J ^{131}) / P. Davčev, B. Vanovski [i dr.]. — I Kongres gastroenterologa Jugoslavije. Opatija, 1—4. oktobra 1967. : kratki sadržaji radova. — Zagreb : Udruženje gastroenterologa SFRJ, 1967, str. 105.
87. O nekim oblicima nevirusne hronične alteracije jetrenog parenhima / D. Arsov, P. Davčev [i dr.]. — I Kongres gastroenterologa Jugoslavije. Opatija, 1—4. oktobra 1967. : kratki sadržaji radova. — Zagreb : Udruženje gastroenterologa SFRJ, 1967, str. 10.
88. Primarni i limfo i retikulosarkomi tankog creva / J. Novak, D. Antevski i P. Davčev. — I Kongres gastroenterologa Jugoslavije. Opatija, 1—4. oktobra 1967. : kratki sadržaji radova. — Zagreb : Udruženje gastroenterologa SFRJ, 1967, str. 169.
89. Техника и клиничка примена на дијагностичкиот пнеумоперитонеум / П. Давчев, Б. Вановски, В. Марцик. — Македонски медицински преглед, 1967, XXII, 1, стр. 27—33.

90. *Тиреоидната функција кај хронични афекции на црниот дроб* / П. Давчев, А. Плашевски [и др.]. — Македонски медицински преглед, 1967, XXII, 4, стр. 217—222.
91. *Етиопатогенеза хроничне алтерације јетре искуства Интерне клинике у Скопју* / Пенчо Давчев, Бојан Вановски, Александар Плашевски. — Медицински гласник — Београд, 1968, XXII, 11, стр. 362—365.
92. *Ispitivanje evakuacione funkcije želuca pomoći radioizotopa* / P. Davčev, I. Tadžer. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1968, XIV, стр. 103—110.
93. *Ispitivanje eksudativne enteropatije polivinilpirolidonskim I¹³¹ testom (PVP I¹³¹)* / Penčo Davčev, Bojan Vanovski [i dr.]. — Liječnički vjesnik, — Zagreb, 1968, 90, 8, str. 767—773.
94. *О неким облицима невирусне хроничне алтерације јетреног перенхима* / Димитар Арсов, Пенчо Давчев, Бојан Вановски. — Медицински гласник — Београд, 1968, XXII, 5, стр. 142—146.
95. *Our results in scintillography of the cholecystic syndrome* / P. Davčev, V. Bogdanova, I. Tadžer. — VII internistički dani : naučni sastanak gastroenterologa Jugoslavije. Subotica, 26—29. juna 1968. — Subotica : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1968, str. 212.
96. *Примарни лимфо и регикулосаркоми на танкото црево* / Ј. Новак, Д. Антевски и П. Давчев. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1968, XIV, стр. 379—384.
97. Ускладена дискусија : Хроничен хепатитис. — Македонски медицински преглед, 1968, XXIII, 3, стр. 43—44.
Модератор: П. Давчев. — Референти: Е. Урумова, Б. Каранфилски, В. Долгова-Корубин и др.
98. *Histomorfološke promene na sluznici jejunuma kod hroničnih alteracija jetre* / P. Davčev, Lj. Grozdev i B. Vanovski. — VII internistički dani : naučni sastanak gastroenterologa Jugoslavije. Subotica, 26—29. juna 1968. — Subotica : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1968, str. 109.
99. *Alteracija želučane sluznice peroralnim antireumatičnim medikamentima* / D. Arsov, P. Davčev [i dr.]. — Acta medica jugoslavica — Zagreb, 1970 (1969), 23, 1—2, str. 86—93.
100. *Alteracija želučane sluznice peroralnim antireumatičnim medikamentima* / D. Arsov, P. Davčev [i dr.]. — II kongres internista SFRJ. Општија, 2—5.X.1969. : knjiga sadržaja referata. — Beograd : Udruženje internista Jugoslavije, 1969, str. 27.
101. *Диференцијална дијагноза и принципи на терапијата на гастроинтестиналниот улкус.* / П. Давчев, Б. Вановски, В. Бидиков. — Македонски медицински преглед, 1969, XXIV, 4, стр. 17—24.
102. *Ендоскопија гастроинтестиналног тракта.* — Медицински преглед — Нови Сад, 1969, XXII, 11—12, стр. 595—606.
Модератор на дискусијата Пенчо Давчев.
103. *Нашето искуство со ректороманоскопија и ректална биопсија* / Пенчо Давчев, Бојан Вановски [и др.]. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1969, XV, стр. 5—21.
104. *Protein-Losing Enteropathy in Patients with Liver Cirrhosis* / P. Davčev, B. Vanovski [et al.]. — Digestion — New York, 1969, 2, 1, str. 17—22.

105. *Protein-Losing Enteropathy in Patients with Liver Cirrhosis* / P. Davčev, B. Vanovski [et all.]. — VIIIth International Congress of Gastroenterology, July 7th—13th, 1968, Prague. — Stuttgart : F. K. Schattauer Verlag, 1969, str. 1487—1489.
106. *Uskladena diskusija o rehabilitaciji u gastroenterologiji*. — Medicinski glasnik — Beograd, 1969, XXIII, 9—12, str. 133—154.
107. *Alteracija želučane sluznice peroralnim antireumaticnim medikamentima* / D. Arsov, B. Vanovski [i dr.]. — Acta Medica Jugoslavica — Zagreb, 1970, 23, 1—2, str. 86—92.
108. *Денешни можности во дијагностика на ексудативната ентеропатија* / П. Давчев, Б. Вановски и И. Таџер. — VIII конгрес на лекарите од СР Македонија. Охрид, 2—4 октомври 1970 : зборник на трудовите. — Скопје : Македонско лекарско друштво, 1970, стр. 536—540.
109. *Enteralni proteinски губитак код болесника со jetrenom cirozom* / D. Arsov, P. Davčev [i dr.]. — X internistički dani, jubilarni sastanak i III naučni sastanak gastroenterologa Jugoslavije. Subotica, 24.—28. juna 1970, str. 130—131.
110. *Импресии од 4-от интернационален конгрес по гастроентерологија во Копенхаген (12—18 јули 1970)*. — Македонски медицински преглед, 1970, XXV, 2, стр. 85—89.
111. *Le diabète sucré chez les malades atteints d'hépatopathies chroniques* / D. Arsov, P. Davčev [et all.]. — Virus hepatitis and Post-hepatitis States : III International Symposium, Sofia, october 1968. — Sofia: BAN, 1970, str. 239—244.
112. *L'exploration radioisotopique des altérations du foie* / P. Davčev, D. Arsov [et all.]. — Virus Hepatitis and Post-hepatitis States : III International Symposium, Sofia, October 1978. — Sofia : BAN, 1970, str. 459—474.
113. *По повод на болен со синдромот на Schatzki* / П. Давчев, Ј. Новак. — Македонски медицински преглед, 1970, XXV, 3—4, стр. 85—90.
114. *Protein loosing enteropathy in patients with liver cirrhosis* / P. Davčev, D. Arsov [i dr.]. — 4th World Congress of Gastroenterology. Copenhagen 12th—18th July, 1970 : Advance Abstracts. — Copenhagen : The Danish Gastroenterological Association, 1970, str. 216.
115. *Histomorfološke promene na sluznici jejunuma kod hroničnih alteracija jetre* / Penčo Davčev, Ljupčo Grozdev i Bojan Vanovski. — Acta medica jugoslavica — Zagreb, 1970 (1968), 23, 1—2, str. 80—85.
116. *Hroničan hipertrofičan gastritis* / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.]. — X internistički dani, jubilarni sastanak i II naučni sastanak gastroenterologa Jugoslavije. Subotica, 24.—28. juna 1970, str. 211.
117. *Hronični gastritis u našem biopsionom materijalu* / Penčo Davčev, Dimitar Arsov [i dr.]. — Medicinski glasnik — Beograd, 1970, XXIV, 3, str. 114—120.
118. *A study of iron metabolism in cases of hepatitis and liver cirrhosis* / P. Davčev, T. Stojčevski [i dr.]. — Acta medica jugoslavica — Zagreb, 1971 (1970), 24, 1, str. 39—46.
119. *Gastritis chronica hypertrophica* / Penčo Davčev, Bojan Vanovski [et all.]. — Novija iskustva u gastroenterologiji — II : Zbornik radova III naučnog sastanka gastroenterologa Jugoslavije. Subotica, 24—28. juna 1970. — Subotica: Minerva, 1971, str. 134—138.

120. *Дијагностички и терапеутски опсервации кај група болни со улцеро-хеморагичен колит* / П. Давчев, Б. Вановски [и др.]. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1971, XVII, стр. 147—154.
121. *Zdravstveni odgoj bolesnih od ciroze jetre* / P. Davčev, A. Đorgov [i dr.]. — Zbornik Konferencije o zdravstvenом одгоју пациентата и болничарама. Dubrovnik, 25—27. oktobra 1971, str. 32—36.
122. *Laparoskopija во цирнодробната дијагностика* / П. Давчев, Б. Вановски и Вл. Бидиков. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1971, XVII, стр. 113—123.
123. *Некои актуелни проблеми во гастроентерологијата (GE)*. — Македонски медицински преглед, 1971, XXVI, 1—2, стр. 143—171.
124. *Priročnik po endoskopiјa i biopsija vo gastoenterologijata* / Пенчо Давчев и сор.: Б. Вановски, Г. Ставриќ и Вл. Бидиков; уведен дел: Д. Арсов. — Скопје : Алкалоид, 1971. — 120 стр.: илустр.
125. *Splenohepatalni indeks i rektalna resorpција radiojoda u uslovima portalne hipertenzije* / B. Karanfilski, P. Davčev [i dr.]. — IX Jugoslovenski sestanek strokovnjakov za nuklearno medicino : Diagnostika in terapija v nuklearni medicini. Bled od 29.IX. do 1.X.1969. — Ljubljana: Oddelek za nuklearno medicino 1971, str. 118—121.
126. *Хроничниот гастрит (Х. Г.) во нашата народна патологија* / П. Давчев, Д. Арсов [и др.]. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1971, XVII, стр. 31—43.
127. *Етиопатогенеза на хроничните чернодробни заболявания* / П. Давчев, Б. Вановски. — Съвременни проблеми в гастроентерологијата, 1972, стр. 207—216.
128. *O nekim kliničkim iskustvima sa preparatom metoklopramid (Reglan)* / P. Davčev, B. Vanov [i dr.]. — Simpozijum o Reglanu. Ohrid, 29.5.1972, str. 12—14.
129. *По повод на болна со примарна билијарна цироза* / П. Давчев, Б. Вановски [и др.]. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1972, XVIII, стр. 371—380.
130. *Постбулбарните пентични улкуси на дуоденумот* / П. Давчев, Б. Вановски [и др.]. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1972, XVIII, стр. 3—10.
131. *Врз проблемот на ректалните и колонски полипи и полипоза* / П. Давчев, Б. Вановски [и др.]. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1973, XIX, стр. 163—172.
132. *Клиничка гастроентерологија : за студенти по медицина и лекари* / Пенчо Давчев. — Скопје : Универзитет „Кирил и Методиј“, 1973. — 266 стр.: илустр.
133. *Klinički značaj određivanja gamma glutamil transpeptidaze (GGT) kod hroničnih hepatita, ciroze i tumora jetre* / P. Davčev, B. Vanovski, V. Bidikov. — IV kongres internista Jugoslavije sa međunarodnim učešćem. Ohrid, 28—31 maj 1973 : zbornik radova. — Skopje : Udrženje internista Jugoslavije, 1973, str. 319—324.
134. *Protein Loosing enteropatija i stanje jejunalne sluznice kod jetrene ciroze*. — Medicinski glasnik — Beograd, 1973, XXVII, 1—2, str. 30—34.
135. *Uticaj ishrane na arterijalnu hipertenziju*. — IV kongres internista Jugoslavije sa međunarodnim učešćem. Ohrid, 28—31 maj 1973 : zbornik radova. — Skopje : Udrženje internista Jugoslavije, 1973, str. 833—835.

136. *Analiza histoloških nalaza gastrične sluznice gastrobiopsiranih osoba starijih od 50 godina* / B. Vanovski, P. Davčev. — II Kongres na gastroenteroloze na Jugoslavija. Ohrid, 28—31.V.1972 : zbornik na trudovi. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1974, str. 673—679.
137. *Asocijacija sindroma Dubin-Johnsona kod oca i sindroma rotora kod njegovog sina* / M. Strala-Delidžakova, P. Davčev [i dr.]. — II Kongres na gastroenteroloze na Jugoslavija. Ohrid, 28—31 V 1972 : zbornik na trudovi. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1974, str. 830—833.
138. *Dijagnostički problemi policistične bolesti jetra* / P. Davčev, B. Vanovski [i dr.]. — Godišen zbornik na Medicinskiot fakultet, 1974, XX, str. 321—327.
139. *Značaj određivanja vrednosti separiranih fenolskih kiselina u mokraći kod jetrene ciroze u njenoj različitoj evolutivnoj fazi* / P. Davčev, R. Hrisoho, [i dr.] — II Kongres na gastroenteroloze na Jugoslavija. Ohrid, 28—31 V 1972 : zbornik na trudovi. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1974, str. 132—137.
140. *Značaj određivanja ukupnih i slobodnih fenola kod akutnog hepatita i jetrene ciroze* / P. Davčev, R. Hrisoho [i dr.]. — Godišen zbornik na Medicinskiot fakultet, 1974, XX, str. 59—72.
141. *Naš stav u lečenju gastritičnog ulkusa* / P. Davčev, B. Vanovski i Vl. Bidikov. — Godišen zbornik na Medicinskiot fakultet, 1974, XX, str. 249—255.
142. *Naš stav u lečenju gastričkog ulkusa* / P. Davčev, B. Vanovski, V. Bidikov. — III gastroenterološki dani, održani 8—10.11.1973. u Beogradu: zbornik radova. — Beograd : Galenika, 1974, str. 25—26.
143. *Naša iskustva sa radioizotopima u evaluaciji portalne hipertonije* / V. Bogdanova, P. Davčev, [i dr.]. — II Kongres na gastroenteroloze na Jugoslavija. Ohrid, 28—31 V 1972 : zbornik na trudovi. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1974, str. 505—509.
144. *Neke histološke karakteristike portalne hipertenzije kod alkoholnog oštećenja jetre* / Đ. Stavrić, P. Davčev, [i dr.]. — II kongres na gastroenteroloze na Jugoslavija. Ohrid, 28—31 V 1972 : zbornik na trudovi. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1974, str. 305—307.
145. *Rektoromanoskopija u dijagnostici nekih oboljenja rektosigmaida* / B. Vanovski, Vl. Bidikov i P. Davčev. : Godišnien zbornik na Medicinskiot fakultet, 1974, XX, str. 523—528.
146. *Terapijske indikacije mexaforma kod hroničnih kolonopatija* / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.] — II kongres na gastroenteroloze na Jugoslavija. Ohrid, 28—31 V 1972 : zbornik na trudovi. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1974, str. 834—837.
147. *Fotofibergastroskopija u dijagnostici gastričnih oboljenja* / B. Vanovski, P. Davčev i V. Bidikov. — Godišen zbornik na Medicinskiot fakultet, 1974, XX, str. 73—77.
148. *Алкохолниот црн дроб низ анализата на нашите болни* / П. Давчев, Б. Вановски, В. Бидиков. — Македонски медицински преглед, 1975, XXX, 3—4, стр. 59—69.
149. *Diagnostic Aspects of the Chronic Evolution of the Alcoholic Liver Diseases* / E. Urumova, P. Davčev [i dr.]. Втори национален конгрес по гастроентерологија : Резюмета. — Софија, 1975, стр. 16.

150. *Klinika i konzervativna terapija duodenalnog ulkusa*. — II. gastroenterološki simpozij : bolczni zgornjih prebavil. Rogaška Slatina 17.—18. XI. 1972 : referati. — Ljubljana : Gastroenterološka sekcija SZD, 1975, str. 94—98.
151. *Кон раната дијагноза на гастроинтестиналните карциноми / Б. Вановски, П. Давчев и В. Бидиков*. — Македонски медицински преглед, 1975, XXX, 1—2, стр. 105—110.
152. *Корелација на радиолошкиот, гастроскопскиот и хистолошкиот наод на желудочната мукоза / П. Давчев, Д. Антевски / [и др.]* — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1975, XXI, стр. 239—246.
153. *Chronic Morphological Changes at Lower Esophagus by Castroesophageal Reflux in Man / B. Vanovski, V. Bidikov, P. Davčev*. — Втори национален конгрес по гастроентерологија : Резюмета . — София, 1975, стр. 9.
154. *Naša iskustva u tretiranju cirotičnog ascita metodom kontinuirane koncentrirane venozne reinžekcije peritonealne tečnosti / P. Davčev, V. Bidikov i B. Vanovski*. — Acta medica Madianae, 1975, XIV, 4, str. 27—30.
155. *Нашето искуство со спироскопското испитување на црниот дроб /* — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1975, XXI, стр. 345—350.
156. *Прва искуства у третирању циротичних асцита методом венозне континуиране реинжеције концентрираним асцитом / Пенчо Давчев, Владислав Бидиков и Бојан Вановски*. — Медицински преглед — Нови Сад, 1975, XXVIII, 7—8, стр. 285—290.
157. *Terapeutski postupci kod hroničnog hepatita i ciroze jetre / P. Davčev, B. Vanovski [i dr.]* — 2. Jugoslavensko-austrijski simpozij o bolestima jetre s temom »Hepatitis«. 5.—7. rujna 1975, u Grazu, str. 31.
158. *Терапија на акутната црнодробна инсуфицијенција*. — Македонски медицински преглед, 1975, XXX, 1—2, стр. 83—87.
159. *Tretiranje cirotičnog ascita venoznom koncentriranom reinžekcijom peritonealne tečnosti / P. Davčev, B. Vanovski, V. Bidikov*. — 2. Jugoslavensko-austrijski simpozij o bolestima jetre s temom »Hepatitis« : 5.—7. rujna 1975, u Grazu, str. 32.
160. *Улогата на протеинскиот дефицит во оштетувањето на црниот дроб / Б. Вановски, П. Давчев, В. Бидиков*. — Македонски медицински преглед, 1975, 3—4, стр. 71—80.
161. *Хијатус хернија синдром* — Годишен зборник на Медицинскиот факултет 1975, XXI, стр. 379—387.
162. *Vrednosti fenomena bojenja u endoskopiji želuca — preliminarno iskustvo / B. Vanovski, [i dr.]* — I Naučni sastanak gastroenterologa Srbije. Niš, 28—30 oktobar 1976 : zbornik radova. — Skopje : Alkaloid, 1976, str. 69—71.
163. *Diagnostic aspects of the chronic evolution of the alcoholic liver disease / P. Davčev, E. Urumova [i dr.]* — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1976, XXII, стр. 407—413.
164. *Endoskopske i histološke promene sluznice distalne trećine ezofagusa kod hijatalne hernije / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.]* — I Naučni sastanak gastroenterologa Srbije. Niš, 28—30 oktobra 1976 : zbornik radova. — Skopje : Alkaloid, 1976, str. 36—39.

165. *Endoskopske, histološke i druge promene antralne sluznice i njihovo uporedenje kod duodenalnog refluxa* / V. Bidikov, P. Davčev [i dr.]. — I Naučni sastanak gastroenterologa Srbije. Niš, 28—30 oktobra 1976: zbornik radova. — Skopje : Alkaloid, 1976, str. 48—51.
166. *La splénoportoscintigraphie dans la diagnose de l'hypertension portale* / P. Davčev, I. Tadžer, [i dr.]. — 10. International Congress of Gastroenterology. Budapest, june 23—29, 1976. — Budapest : Hungarian Society of Gastroenterology, 1976, str. 262.
167. *Notre expérience dans le traitement de l'ascite cirrhotique réinjection — concentration du liquide peritoneal* / P. Davčev, V. Bidikov, B. Vanovski. — 10. International Congress of Gastroenterology. Budapest, june 23—29, 1976. — Budapest : Hungarian Society of Gastroenterology, 1976, str. 269.
168. *Практичен приод во третирањето на циротичниот асцит*. Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1976, XXII, стр. 345—352.
169. *Praktični prilaz u tretiranju cirotičnog ascitesa* — Zbornik radova VII stručnog sastanka internista Slavonije. Osijek, 1976, str. 68—73.
170. *Terapeutski postupci kod hroničnog hepatita i ciroze jetre* / P. Davčev, B. Vanovski i V. Bidikov. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет 1976, XXII, стр. 397—405.
171. *Tretiranje cirotičnog ascita venoznom koncentratiranim reinjekcijom peritonealne tečnosti* / P. Davčev, V. Bidikov [i dr.]. — Acta chirurgica jugoslavica — Skopje, 1976, XXIII, 3, str. 267—281.
172. *Histological consequences of gastroesophageal reflux in man* / B. Vanovski, P. Davčev, [i dr.]. — 10. International Congress of Gastroenterology. Budapest, june 23—29, 1976. — Budapest : Hungarian Society of Gastroenterology, 1976, str. 32.
173. *Hronične morfološke promene distalne trčine ezofagusa kod gastroesophagealnog refluxa* / B. Vanovski, P. Davčev. — VII Stručni sastanak internista Slavonije. Osijek, siječnja 1976. : zbornik radova. — Osijek : Zbor lječnika Hrvatske, 1976, str. 213—217.
174. *Хронични морфологични промени в долната част на хранопровода при гастроезофагеален рефлукс у человека* / Б. Вановски, П. Давчев, В. Бидиков. Съвременна медицина — София, 1976, XXVII, 1, стр. 33—34.
175. *Два случаи со ран карцином на желудникот — предоперативно дијагностиирање* / П. Давчев, Б. Јамакоски [и др.]. — Македонски медицински преглед, 1977, XXX, 5—6, стр. 111—119.
176. *Дијагностички можности на лапароскопијата со посебен осврт на црниот дроб* / П. Давчев и В. Серафимоски. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1977, XXIII, стр. 467—477.
177. *Ezofagobiopsija — tehnika i histološka analiza* / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.]. — III kongres gastroenterologa Jugoslavije. Portorož, 14—17. septembar 1977 : zbornik radova. — Portorož : Udrženje gastroenterologa Jugoslavije, 1977, str. 279—285.
178. *Encéphalopathie hépatique et traitement de l'ascite chez les cirrhotiques* / P. Davčev, B. Vanovski [et all.]. — I problemi dell'encefalopatia epatica, 1977, str. 83—90.
179. *Искуството во третманот на желудочните малигноми со химиотерапија* / Бојан Вановски, Пенчо Давчев [и др.]. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1977, XXIII, стр. 1007—1013.

180. Koncentrirana intravenozna kontinuirana reinjekcija peritonealne tečnosti u tretiranju cirotičnog ascitesa / P. Davčev, V. Bidikov [i dr.]. — IV gastroenterološki dani SLD : zbornik radova, 1977, str. 453—464.
181. La splénoportoscintigraphie dans la diagnose de l'hypertension portale / P. Davčev, I. Tadžer [i dr.]. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1977, XXIII, стр. 755—760.
182. Lokalni tretman internih hemoroidalnih čvorova / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.]. — IV Gastroenterološki dani Srpskog lekarskog društva održani 12—14.X.1975. u Beogradu : zbornik radova. — Beograd: Galenika, 1977, str. 219—222.
183. Metabolički poremećaji u tretmanu cirotičkog ascitesa sa reinjekcijom / V. Bidikov, P. Davčev [i dr.]. — I jugoslovenski hepatološki simpozium. Ohrid, 18—20 septemvri 1976 god. : zbornik na trudovite. — Beograd : Galenika, 1977, str. 81—87.
184. Narušuvanje na koagulacijata vo tekot na crnodrobnata acitogena cirroza / V. Bidikov, P. Davčev [i dr.]. — I jugoslovenski hepatološki simpozium. Ohrid, 18—20 septemvri 1976 god. : zbornik na trudovite. — Beograd : Galenika, 1977, str. 105—109.
185. Naše iskustvo u tretiranju cirotičkog ascitesa metodom koncentrirane reinjekcije peritonealne tečnosti / P. Davčev, V. Bidikov [i dr.]. — I jugoslovenski hepatološki simpozium. Ohrid, 18—20 septemvri 1976 god. : zbornik na trudovite. — Beograd : Galenika, 1977, str. 26—34.
186. Наши искуства во третирањето на хепатобилијарната неоплазма со цитостатици / М. Илиевска, П. Давчев [и др.]. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1977, XXIII, стр. 873—879.
187. Notre expérience dans le traitement de l'ascite cirrhotique par réinjection concentration du liquide peritoneal / П. Давчев, В. Бидиков [и др.]. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1977, XXIII, стр. 765—770.
188. Општи принципи на хемиотерапијата на малигномот во гастроентерохепатологијата / П. Давчев, Б. Вановски [и др.]. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1977, XXIII, стр. 1015—1020.
189. Postreinjekciono dejstvo diureтика na cirotički ascites / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.]. — IV gastroenterološki dani SLD : zbornik radova, 1977, str. 471—475.
190. Prilaz tretiranju hronične portosistemne encefalopatije / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.]. — I jugoslovenski hepatološki simpozium. Ohrid, 18—20 septemvri 1976 god. : zbornik na trudovite. — Beograd : Galenika, 1977, str. 139—146.
191. Prilaz u tretmanu cirotičkog ascitesa sa bubrežnom insuficijencijom / P. Davčev, B. Vanovski [i dr.]. — I jugoslovenski hepatološki simpozium. Ohrid, 18—20 septemvri 1976 god. : zbornik na trudovite. — Beograd : Galenika, 1977, str. 101—104.
192. Proširenje i varikoziteti submukoznih vena anorektalne regije kod portalne hipertenzije / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.]. — I jugoslovenski hepatološki simpozium. Ohrid, 18—20 septemvri 1976 god. : zbornik na trudovite. — Beograd : Galenika, 1977, str. 184—189.
193. Radioizotopna procena ascitesnog volumena i proteinski gubitak u ultrafiltratu kod kontinuirane venozne reinjekcije / P. Davčev, I. Tadžer

- [и др.]. — I jugoslovenski hepatološki simpozium. Ohrid, 18—20 septemvri 1976 god. : zbornik na trudovite. — Beograd : Galenika, 1977, str. 51—56.
194. *Reinjekciona priprema cirotičkih bolesnika za portokavni šant* / V. Bidić, P. Davčev [и др.]. — IV gastroenterološki dani SLD: zbornik radova, 1977, str. 465—470.
  195. *Случај на болеста на Wilson (Хепатолентикуларна дегенерација) со посебна клиничка еволуција* / П. Давчев, Д. Трајановски [и др.]. Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1977, XXIII, стр. 1001—1005.
  196. *Skenogram kod difuznih parenhimnih oboljenja jetre* / V. Vasilevski, P. Davčev [и др.]. — I jugoslovenski hepatološki simpozium. Ohrid, 18—20 septemvri 1976 god. : zbornik na trudovite. — Beograd : Galenika, 1977, str. 210—215.
  197. *Tvrdomorni cirogeni ascit kao indikacija za medikohirurški tretman — naša iskustva* / A. Peev, D. Davčev [и др.]. III. Kongres gastroenterologa Jugoslavije. Portorož, 14—17. septembar 1977 : sažetci. — Portorož : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1977, str. 31—32.
  198. »*Ubi sumus*« u gastroenterologiji. — III kongres gastroenterologa Jugoslavije. Portorož, 14—17. septembar 1977 : zbornik radova. — Portorož : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1977, str. 9—19.
  199. *Fenomen bojenja u endoskopskoj detekciji želučanog karcinoma* / V. Vasilevski, P. Davčev [и др.]. — III kongres gastroenterologa Jugoslavije. Portorož, 14—17. septembar 1977 : zbornik radova. — Portorož : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1977, str. 43—46.
  200. *Hirurško-medikalni tretman eozagealnih krvarenja kod jetrene ciroze — naša petogodišnja iskustva* / K. Serafimov, P. Davčev [и др.]. — III kongres gastroenterologa Jugoslavije. Portorož, 14—17. septembar 1977 : sažetci. — Portorož : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1977, str. 167.
  201. *Histological consequences of gastroesophageal reflux in man* / B. Vanovski, P. Davčev [и др.]. — Sep. : Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1977, XXIII, стр. 409—415.
  202. *Holostatički sindrom kod jetre oštećene alkoholom* / B. Vanovski, P. Davčev [и др.]. — IV Gastroenterološki dani Srpskog lekarskog društva održani 12—14.XI.1975. u Beogradu : zbornik radova. — Beograd : Galenika, 1977, str. 411—415.
  203. *Атипични локализации на Krohn-ова болест* / Д. Трајановски, П. Давчев [и др.]. — X конгрес на лекарите на СР Македонија : зборник на трудови. — II. — Скопје : б. и., 1978, стр. 898—900.
  204. *Budd-Chiari синдром — по повод наша опсервација* / М. Крстевски, П. Давчев [и др.]. — Македонски медицински преглед, 1978, XXXII, 1—2, стр. 75—79.
  205. »*Vruć fokus*« hepatičnog skena kao scintigrafski znak suprasinusoidalne portalne hipertonije / I. Tadžer, P. Davčev, V. Bogdanova. — Radiologija Jugoslavica, Ljubljana, 1978, 12, str. 557—560.
  206. *Дивертикулоза — состојба на постарата возраст* / М. Крстевски, П. Давчев [и. др.]. — X конгрес на лекарите на СР Македонија : зборник на трудови. — I. — Скопје : б. и., 1978, стр. 489—491.

207. *Dijagnostički i terapijski aspekti metastatične jetre u malignoma dojke* / Penčo Davčev, Bojan Vanovski [i dr.]. — Libri oncologici — Skopje, 1978, VII, 1, str. 29—33.
208. *Evaluation radioisotopique du colume ascitique et du passage des protéines de l'ascite dans la circulation chez la reinjection veineuse continue du liquide d'ascite concentré* / I. Tadjer, P. Davčev [et all.]. — VI Congreso Mundial de Gastroenterología. Madrid, 5—9 junio 1978 : Resúmenes de Comunicaciones, str. 12.
209. *Ехотомографијата во дијагностиката на панкреатичните заболувања* / В. Бидиков, П. Давчев [и др.]. — Прв научен симпозиум за денешните можности на ехотомографската дијагностика. Скопје, 9.XII. 1978 : зборник на трудови. — Скопје : Клиника за гастроентерохепатологија, 1978, стр. 35—43.
210. *Ehotomografska dijagnostika jetrenih cista* / V. Serafimovski, P. Davčev [i dr.]. — Прв научен симпозиум за денешните можности на ехотомографската дијагностика. Скопје, 9.XII.1978 : зборник на трудови. — Скопје : Клиника за гастроентерохепатологија, 1978, стр. 31—34.
211. *Ehotomografska dijagnostika jetrenih cista* / V. Serafimovski, P. Davčev [i dr.]. — III Internacionalni simpozium o bolestima jetre. Opatija, 9.—11. studeni 1978: zbornik sažetaka, — Zagreb : Liber, 1978, str. 18.
212. *Ehotomografska dijagnostika kalkula žučne bešike* / P. Davčev, B. Vanovski [i dr.]. — Прв научен симпозиум за денешните можности на ехотомографската дијагностика. Скопје, 9.XII 1978 : зборник на трудови. — Скопје : Клиника за гастроентерохепатологија, 1978, стр. 69—72.
213. *Ehotomografska dijagnostika kalkula žučne bešike* / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.] — III Internacionalni simpozium o bolestima jetre. Opatija, 9.—11. studeni 1978 : zbornik sažetaka. — Zagreb : Liber, 1978, str. 22.
214. *Ехотомографска (сонографска) детекција на примарните и метастатските карциноми на црниот дроб* / Б. Вановски, П. Давчев [и др.]. — Прв научен симпозиум за денешните можности на ехотомографската дијагностика. Скопје, 9.XII 1978 : зборник на трудови. — Скопје : Клиника за гастроентерохепатологијата, 1978, стр. 44—50.
215. *Ехотомографски можности во дијагностиката на црнодробната цироза и асцитот* / Д. Трајановски, П. Давчев [и др.]. — Прв научен симпозиум за денешните можности на ехотомографската дијагностика. Скопје, 9.XII 1978 : зборник на трудови. — Скопје : Клиника за гастроентерохепатологија, 1978, стр. 92—95.
216. *Нашиот искуства со порто-кавални деривации во лекувањето на порталната хипертензија* / К. Серафимов, П. Давчев [и др.]. — X конгрес на лекарите на СР Македонија : зборник на трудови. — I. — Скопје : б. и., 1978, стр. 236—243.
217. *Некои аспекти во третманот на циротичниот асцит*. — X конгрес на лекарите на СР Македонија : зборник на трудови. — II. — Скопје : б. и., 1978, стр. 905—908.
218. *Некои ехотомографски карактеристики на црнодробниот канцер* / В. Серафимовски, П. Давчев [и др.]. — Прв научен симпозиум за денешните можности на ехотомографската дијагностика. Скопје,

- 9.XII 1978 : зборник на трудови. — Скопје : Клиника за гастроентерохепатологија, 1978, стр. 77—80.
219. *Некои карактеристики во исхраната на старите луѓе /* П. Мишевска, П. Давчев [и др.]. — X конгрес на лекарите на СР Македонија : зборник на трудови. — I. — Скопје : б. и., 1978, стр. 495—498.
220. *Notre experience dans le traitement de l'ascite cirrhotique par reinjection-concentration du liquide peritoneal /* P. Davtchev, V. Bidikov, B. Vanoski. — Epatologia — Roma, 1978, 24, 1, str. 3—9.
221. *Округла маса: тема: Денешни можности на ехотомографската дијагностика /* Учесници: И. Тацер, К. Серафимов [и др.]; модератор: Пенчо Давчев. — Прв научен симпозиум за денешните можности на ехотомографската дијагностика. Скопје, 9.XII.1978. — Скопје : Клиника за гастроентерохепатологија, 1978, стр. 101—117.
222. *Примена на ултразвукот во доменот на гастроентерологијата.* — Прв научен симпозиум за денешните можности на ехотомографската дијагностика. Скопје, 9.XII 1978 : зборник на трудови. — Скопје : Клиника за гастроентерохепатологија, 1978, стр. 7—12.
223. *Случај на болна со црнодробен канцер и секундарен Бад-Чиари синдром /* М. Нешковски, П. Давчев [и др.]. Прв научен симпозиум за денешните можности на ехотомографската дијагностика. Скопје, 9.XII 1978. — Скопје : Клиника за гастроентерохепатологија, 1978, стр. 96—100.
224. *Улкусната болест во услови на општонародната одбрана : третман и процена /* П. Давчев, Ц. Димовски [и др.]. — X конгрес на лекарите на СР Македонија : зборник на трудови. — I. — Скопје : б. и., 1978, стр. 660—661.
225. *Улогата на дуодено-гастрничниот жолчен рефлуск во гастрничната патологија /* В. Бидиков, П. Давчев [и др.]. — X конгрес на лекарите на СР Македонија : зборник на трудови. — II. — Скопје : б.и., 1978, стр. 893—897.
226. *Феномени на боене во гастроинтестиналната ендоскопија /* В. Василевски, П. Давчев [и др.]. — X конгрес на лекарите на СР Македонија : зборник на трудови. — II. — Скопје : б.и., 1978, стр. 845—847.
227. *Хистоморфолошки и функционални пореметувања во гастрничната лигавица кај стари луѓе /* Б. Вановски, П. Давчев [и др.]. — X конгрес на лекарите на СР Македонија : зборник на трудови. — I. — Скопје: б.и., 1978, стр. 482—485.
228. *Хистоморфолошки промени во ректоколонската лигавица кај луѓето постари од 60 години /* Б. Вановски, П. Давчев [и др.]. — X конгрес на лекарите на СР Македонија : зборник на трудови. — I. — Скопје: б.и., 1978, стр. 486—488.
229. *Vitalna endoskopska koloracija ezofaga /* V. Vasilevski, P. Davčev [i dr.]. — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udrženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 307—310.
230. *Vrednosti endoskopske vitalne koloracije u dijagnostici intestinalne metaplazije želuca /* V. Vasilevski, P. Davčev [i dr.]. — Šesti gastroenterološki dani. Beograd, 14—16. novembar 1979. : zbornik radova. — Beograd : Srpsko lekarsko društvo, 1979, str. 112—113.

231. *Двегодишно искуство на работа со гастроентеролошки болни во Одделението за интензивна нега во Скопје* / П. Давчев, П. Мишевска-Најденова [и др.]. — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 163—167.
232. *Dijagnostički postupci kod krvarenja iz gornjih delova gastrointestinalnog trakta* / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.]. — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 169—174.
233. *Dijetalna ishrana kao deo tretmana bolesnika sa refluksogenom bolešću ezofagusa i hijatalne hernije* / P. Miševska-Najdenova, P. Davčev [i dr.]. — Šesti gastroenterološki dani. Beograd, 14—16. novembar 1979. : zbornik radova. — Beograd : Srpsko lekarsko društvo, 1979, str. 61—62.
234. Evaluation radioisotopique du volume ascitique et du passage des protéines de l'ascite dans la circulation chez la réinjection veineuse du liquide d'ascite concentré / P. Davčev, I. Tadžer, [et all.]. — Resumés de communications : VI Congrès Mondial de Gastroenterologie, Madrid, 5—9 Junio 1978. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1979, 25, стр. 253—258.
235. *Ezofagoskopija i ezofagobiopsija u otkrivanju ezofagealnih tumora* / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.]. — Šesti gastroenterološki dani. Beograd, 14—16. novembar 1979. : zbornik radova. — Beograd : Srpsko lekarsko društvo, 1979, str. 7—10.
236. *Endoskopska vitalna koloracija u dijagnostici želučanih lezija* / P. Davčev, V. Vasilevski [i dr.]. — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 303—306.
237. *Endoskopska и биопсиона дијагностика на антропилорниот регион и гастро-дуоденален билијарен рефлукс* / V. Bidikov, P. Davčev [i dr.]. — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. — Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 313—322.
238. *Endoskopska i biopsiona dijagnostika procesa distalnog ezofagusa kardije i distalnog ezofagealnog sfinktera* / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.]. — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 232—327.
239. *Endoskopska koloracija sluznice ezođaga kod ezođagita* / V. Vasilevski, P. Davčev, [i dr.]. — Šesti gastroenterološki dani. Beograd, 14—16. novembar 1979. : zbornik radova. — Beograd : Srpsko lekarsko društvo, 1979, str. 25—27.
240. *Ehotomografska diferencijalna dijagnostika između abdominalnih cista i ascita* / V. Serafimovski, P. Davčev [i dr.]. — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 415—419.
241. *Exotomografsки водена тенкоиглена црнодробна биопсија* / M. Neskovski, P. Davčev [i dr.]. — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 433—440.

242. *Značenje bulboskopije u otkrivanju i diferenciranju ulkusa bulbarne regije* / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.]. — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 337—343.
243. *Intenzivni tretman bolesnika s hepatičnom komom na Odelenju za intenzivnu negu Gastroenterohepatološke klinike u Skopju* / D. Trajanovski, P. Davčev [i dr.]. — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 157—161.
244. *Корелација помеѓу клиничките и параклиничките испитувања со нивото на карциномбриниот ангилен (ЦЕА) во серумот* / P. Davčev, V. Šestakov i M. Krstevski. — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 441—446.
245. *Можности на превенција и ургентна терапија на компликациите кај болен со црнодробна цироза.* — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 135—145.
246. *Naša iskustva sa ehotomografskom dijagnostikom u gastroenterohepatologiji* / V. Serafimovski, M. Neškovski, P. Davčev. — X Jubilarni stručni sastanak internista Slavonije. Osijek, ožujak 1979. : zbornik radova. — Osijek: Zbor liječnika Hrvatske, 1979, str. 65—72.
247. *Neka zapažanja u vezi pojave intranuklearnih citoplazматичних inkluzиja (ICP) u hepatocitima* / Lj. Grozdev, P. Davčev, D. Roganović. — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 461.
248. *Некои аспекти во третманот на циротичниот асцит* / П. Давчев, П. Мишевска [и др.]. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1979, 25, стр. 331—337.
249. *Notre experience dans le traitement des malades avec ulcere duodenal par la Cimetidine* / П. Давчев, В. Бидиков, Б. Вановски. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1979, 25, стр. 303—306.
250. *Primarni karcinom jetre u Socijalističkoj Republici Makedoniji.* — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 69—74.
251. *Ultrasonografija u detekciji malignih tumora jetre* / V. Serafimovski, P. Davčev [i dr.]. — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 399—402.
252. *Učestalost refluksnog ezofagitisa kod pacijenata sa duodenalnim ulkusom* / B. Vanovski, V. Bidikov, P. Davčev. — Šesti gastroenterološki dani. Beograd, 14—16. novembar 1979. : zbornik radova. — Beograd : Srpsko lekarsko društvo, 1979, str. 28—31.
253. *Црнодробен канцер и црнодробна цироза* / В. Бидиков, П. Давчев [и др.]. — II Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa inter-

- nacionalnim učešćem. Struga, 31 maj — 2 juni 1979 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1979, str. 43—51.
254. *Assesment of the function of Le Veen's shunt by a noninvasive radioisotope method* / P. Davčev, I. Tadžer, K. Serafimov. — 15th Meeting of the European Association for the Study of the Liver. Belgrade, september 4—6 1980 : abstracts of papers.
255. *Value of the Esophagobiopsy in Detection of Reflux Esophagitis* / B. Vanovski, V. Bidikov, P. Davčev. — IV European Congress of Gastrointestinal Endoscopy. Hamburg, June 13—14 1980 : Abstracts.
256. *Verification of HBV markers in serum and liver tissue of patients with chronic hepatitis, cirrhosis and hepatocellular carcinoma* / P. Davčev, E. Urumova, Đ. Stavrić. — XV Meeting of European Association for the Study of the Liver. Belgrade, 4—6 september 1980. — Beograd : Srpsko lekarsko društvo, 1980, str. 41—45.
257. *Vrednost ezofagobiopsije u otkrivanju refluksnog ezofagitisa* / B. Vanovski, V. Bidikov, P. Davčev [i dr.]. — XI Stručni sastanak internista Slavonije. Osijek, ožujka 1980. godine : zbornik radova. — Osijek: Zbor liječnika Hrvatske, 1980, str. 273—278.
258. *Digestivna endoskopija*. — Македонски медицински преглед, 1980, XXXIV, 3—4, str. 145—149.
259. *Dijagnostika pankreatičnog karcinoma perkutanom punkcijom tankom igлом vođenom ehotomografom* / M. Neškovski, P. Davčev [i dr.]. — XI Stručni sastanak internista Slavonije. Osijek, ožujka 1980. godine : zbornik radova. — Osijek: Zbor liječnika Hrvatske, 1980, str. 201—210.
260. *Endoskopska retrogradna holongio-pankreatografija (ERCP) : naša prva iskustva* / V. Bidikov, P. Davčev [i dr.]. — XI Stručni sastanak internista Slavonije. Osijek, ožujka 1980. godine : zbornik radova. — Osijek : Zbor liječnika Hrvatske, 1980, str. 295—310.
261. *Epidemiološki aspekti i savremene dijagnostičke mogućnosti hepatocelularnog karcinoma*. — II Naučni sastanak gastroenterologa Srbije. Vrnjačka Banja, 30. oktobar — 1. novembar 1980 : zbornik radova, str. 11—24.
262. *ERCP in the diagnostics of nuclear icterus* / V. Bidikov, V. Vanovski, P. Davčev. — 15th Meeting of the European Association for the Study of the Liver. Belgrade, september 4—6 1980 : abstracts of papers.
263. *Ehotomografske odlike ciroze jetre* / P. Davčev, V. Serafimovski [i dr.]. — Medicinski zapisi — Titograd, 1980, 36, str. 117—121.
264. *L'hépatite B marqués chez les malades avec cancer hépatocellulaire primitif (CHP)*. — Abstracts of the XI International Congress of Gastroenterology — A.S.N.E.M.G.E. Hamburg, June 8—13, 1980. — Stuttgart : Georg Thieme, 1980, str. 190.
265. *Naša iskustva u dijagnostici i terapiji ulcerognog kolitisa* / B. Vanovski, P. Davčev i V. Bidikov. — VI Znanstveni sastanak gastroenterologa Jugoslavije. Zadar, 2—5. listopada 1974. : izbor radova sa simpozija. — Zagreb : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1980, str. 87—90.
266. *Osteonekroza glave femura kod alkoholne ciroze jetre* / P. Davčev, M. Krstevski, V. Bidikov. — Medicinski zapisi — Titograd, 1980, str. 139—144.

267. *Patohistološke i autoimune odlike kod alkoholne jetre* / P. Davčev, Lj. Grozdev [i dr.]. — VI Znanstveni sastanak gastroenterologa Jugoslavije. Zadar, 2—5. listopada 1974. : izbor radova sa simpozija. — Zagreb : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1980, str. 70—74.
268. *Peroperative screening cholangiography using a special technique for visualizing the upper bile duct* / K. Serafimov, P. Davčev [i dr.]. — 15th Meeting of the European Association for the Study of the Liver. Belgrade, september 4—6 1980 : abstracts of papers.
269. *Some epidemiological aspects of chronic HBV-infection in Socialistic Federal Republic of Yugoslavia* / V. Perišić, P. Davčev [i dr.]. — XV Meeting of European Association for the Study of the Liver. Belgrade, 4—6 september 1980. — Beograd : Srpsko lekarsko društvo, 1980, str. 1—9.
270. *Тенкоиглена црнодробна биопсија водена со ехотомографија* / П. Давчев, М. Нешковски [и др.]. — Македонски медицински преглед, 1980, XXXIV, 5, стр. 237—242.
271. *Терапевтична ефективност и поносимост на Altramide (Cimetidine) при болни, страдащи от дуоденална зва* / П. Давчев, Б. Вановски, Б. Бидиков. — Съвремена медицина, 1980, XXXI, стр. 53—55.
272. *Ultrasoundography and obstructive jaundice* / V. Serafimovski, P. Davcev [i dr.] — 15th Meeting of the European Association for the Study of the Liver. — Belgrade, september 4—6 1980 : abstracts of papers.
273. *Cytologic Diagnosis of Pancreatic Carcinoma with Ultrasound Guided Fine-Needle Aspiration Biopsy* / M. Neschovski, P. Davchev [et all.]. — Abstracts of the XI International Congress of Gastroenterology — A.S.N.E.M.G.E. Hamburg, June 8—13, 1980. — Stuttgart : Georg Thieme, 1980, str. 135.
274. *Biopsija jetre tankom iglom vođenom ehotomografijom*. — Kontinuirana edukacija digestivnih kirurga Jugoslavije : Digestivna kirurgija : Aktuelnosti. Rijeka — Opatija, studeni 1981. — Rijeka : Stalni sekretarijat udruženja digestivnih kirurga Jugoslavije, 1981, str. 60—62.
275. *Vrednosti ehotomografije i ERCP u dijagnostici holostatskog sindroma* / V. Serafimovski, P. Davčev [i dr.]. — IV kongres gastroenterologa Jugoslavije. Beograd, 9—12 jun 1981 : zbornik izvoda radova. — Beograd : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1981, str. 78.
276. *Vrednosti intravitalnog bojenja u gastroenterologiji* / V. Vasilevski, P. Davčev [i dr.]. — IV kongres gastroenterologa Jugoslavije. Beograd, 9—12 jun 1981 : zbornik izvoda radova. — Beograd : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1981, str. 120.
277. *Dijagnostičke mogućnosti postbulbarne duodenoskopije* / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.]. — XII Stručni sastanak internista Slavonije. Osijek, ožujka 1981. — zbornik radova. — Osijek : Zbor liječnika Hrvatske, 1981, str. 101—108.
278. *Endoksopska holangiografija u dijagnostici holostaznog sindroma* / V. Bidikov, P. Davčev [i dr.]. — IV kongres gastroenterologa Jugoslavije. Beograd, 9—12 jun 1981 : zbornik izvoda radova. — Beograd : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1981, str. 78—79.
279. *Ефект на хемотерапијата при болни со малгни хепатом* / Милена Илиевска-Арсова, П. Давчев [и др.]. — Годишен зборник на Медицинскиот факултет, 1981, 27, стр. 79—82.

280. *Ehotomografija i endoskopska retrogradna holangiopankreatografija u dijagnostici tumora pankreasa* / M. Neškovski, P. Davčev [i dr.]. — IV kongres gastroenterologa Jugoslavije. Beograd, 9—12 jun 1981 : zbornik izvoda radova. — Beograd : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1981, str. 78.
281. *Ehotomografske metode u dijagnostici opstruktivnih ikterusa* / V. Serafinovski, M. Neškovski [i dr.]. — XII Stručni sastanak internista Slavonije. Osijek, ožujka 1981. : zbornik radova. — Osijek : Zbor liječnika Hrvatske, 1981, str. 13—16.
282. *Intrahepatalna holostaza kod alkoholne ciroze* / V. Bidikov, P. Davčev [i dr.]. — IV Jugoslovensko-austrijski internacionalni simpozium o bolestima jetre. 10.—12. septembra 1981, u Grazu : apstrakti, str. 31.
283. *Клиничка гастроентерологија со пропедевтика* : за лекари и студенти по медицина / Пенчо Давков. — Скопје : Македонска книга, 1981. — 533 стр.
284. *Mogući faktori rizika za kolorektalni karcinom i skrining* / P. Davčev, V. Serafinovski [i dr.]. — V gastroenterološki dani SLD : maligni tumori kolona i rektuma. Beograd, 8—9.XII 1977 : zbornik radova. — Beograd : Gastroenterološka sekcija Srpskog lekarskog društva, 1981, str. 31—36.
285. *Određivanje postojanja gastro-ezofagealnog refluxa i poremećaja ezo-fagealnog tranzita upotrebom Tc⁹⁹ — sulfur colloid-testa* / I. Tadžer, P. Davčev [i dr.]. — IV kongres gastroenterologa Jugoslavije. Beograd, 9—12. jun 1981 : zbornik izvoda radova. — Beograd : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1981, str. 7.
286. *Perkutana transabdominalna virusungografija pod kontrolom Real time skenera* / V. Bidikov, P. Davčev [i dr.]. — VII gastroenterološki dani. Beograd, 10 i 11 decembar 1981 : zbornik izvoda radova, str. 27.
287. *Perkutana transhepatična holangiografija finom iglom Chiba vođena ehtomografom (UPT)* u dijagnostici nekih oblika holostaznog sindroma / P. Davčev, V. Serafinovski [i dr.]. — IV kongres gastroenterologa Jugoslavije. Beograd, 9—12 jun 1981 : zbornik izvoda radova. — Beograd : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1981, str. 79—80.
288. *Polycystic Liver Disease and other Liver Cysts, as Diagnostical Ultrasonographic Problem* / V. Serafimovski, M. Neškovski, P. Davčev. — 4th European Congres on Ultrasonics in Medicine, May 17—24, 1981 Dubrovnik. — (1) str. Abstracts.
289. *Portokavalna anastomoza u lečenju portalne hipertenzije sa posebnim osvrtom na dekompenzovan ascites* / K. Serafimov, P. Davčev [i dr.]. — IV kongres gastroenterologa Jugoslavije. Beograd, 9—12 jun 1981 : zbornik izvoda radova. — Beograd : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1981, str. 64—65.
290. *Prikaz intrahepatičnih i ekstrahepatičnih žučovoda finom iglom Chiba, vođenom ultrasonografom (UPTC)*. — Kontinuirana edukacija digestivnih kirurga Jugoslavije : Digestivna kirurgija : Aktuelnosti. Rijeka — Opatija, studeni 1981. Rijeka : Stalni sekretarijat udruženja digestivnih kirurga Jugoslavije, 1981, str. 43—48.
291. *Савремена дијагностика болести панкреаса* / Српски архив — Београд, 1981, 109, 1, стр. 115—126.

292. *Solitarni rektalni ulkus* / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.]. — V gastroenterološki dani SLD : maligni tumori kolona i rektuma. Beograd, 8—9.XII 1977 : zbornik radova. — Beograd : Gastroenterološka sekcija Srpskog lekarskog društva, 1981, str. 276—280.
293. *Studija »E« antiga kod akutnog i hroničnog hepatitisa* / D. Trajanovski, P. Davčev [i dr.]. — IV kongres gastroenterologa Jugoslavije. Beograd, 9—12 jun 1981 : zbornik izvoda radova. — Beograd : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1981, str. 59.
294. *Терапевтическая эффективность и переносимость препарата Легалон / Силимарина* / П. Давчев, Б. Вановски [и др.]. — Научная лекция на тему: „Клиническое значение препарата Легалон“. Ленинград, 9 апреля 1981 г. [7] стр.
295. *Ultrasonography and Endoscopic Retrograde Cholangiopancreatography in Diagnosis of Chronic Pancreatitis* / M. Neškovski, P. Davčev [et all.]. — Sep. : 4th European Congress on Ultrasonics in Medicine, May 17—24, 1981, Dubrovnik, — (1) str. Abstracts.
296. *Urgentna panendoskopija i njena vrednost u otkrivanju hemoragija gornjeg dela g. i. trakta* / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.]. — VII gastroenterološki dani. Beograd, 10 i 11 decembar 1981. : zbornik izvoda radova, str. 1.
297. *Fiberkolonoskopija u dijagnostici tumora rektum i kolona* / B. Vanovski, P. Davčev [i dr.]. — V gastroenterološki dani SLD : maligni tumori kolona i rektuma. Beograd, 8—9.XII 1977 : zbornik radova. — Beograd : Gastroenterološka sekcija Srpskog lekarskog društva, 1981, str. 90—93.
298. *HBV markeri u serumu kod hroničnog hepatitisa, ciroze jetre i hepatocelularnog karcinoma* / D. Trajanovski, P. Davčev [i dr.]. — 4. Jugoslovensko-austrijski internacionalni simpozij o bolestima jetre. 10.—12. septembra 1981, u Grazu : apstrakti, str. 33.
299. *HBV markeri u tkivu jetre kod ciroze i hepatocelularnog karcinoma — međusobni odnos* / P. Davčev, V. Bidikov [i dr.]. — 4. Jugoslovensko-austrijski internacionalni simpozij o bolestima jetre. 10.—12. septembra 1981, u Grazu : apstrakti, str. 32.
300. *Hemoterapija kolorektalnog karcinoma* / M. Iljevska-Arsova, P. Davčev [i dr.]. — V gastroenterološki dani SLD : maligni tumori kolona i rektuma. Beograd, 8—9.XII 1977 : zbornik radova. — Beograd : Gastroenterološka sekcija Srpskog lekarskog društva, 1981, str. 289—294.
301. *Абдоминални пункциони методики под контрола на „real time“ скенер* / П. Давчев, Б. Бидиков [и др.]. — XI конгрес на лекарите на СР Македонија. Струга, 23—25.IX 1982 год. : зборник на трудови. — II. — Скопје : Сојуз на здруженијата на лекарите на СР Македонија, 1982, стр. 846—848.
302. *Akutna gornjodigestivna krvarenja na trogodišnjem endoskopskom materijalu klinike za gastroenter hepatologiju u Skopju* / V. Vasilevski, P. Davčev [i dr.]. — I Znanstveni sastanak gastroenterologa Hrvatske : I Sastanak endoskopske sekcije Udruženja gastroenterologa Jugoslavije : Zagreb, 18—20. studenog 1982. : Sažeci. — Zagreb : Gastroenterološka sekcija Zbora liječnika Hrvatske, 1982, str. 75—76.
303. *Анализа на ургентно ендоскопирани болни со крвавење од горниот дел на гастринтестиналниот тракт* / Bojan Vanovski, Penčo Davčev

- [и др.]. — Македонски медицински преглед, XXXVI, 1982, 5—6, стр. 126—127.
304. *Vrednosti ehotomografije i ERCP-a u dijagnostici holostatskog sindroma* / V. Serafimovski, P. Davčev [и др.]. — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Ohrid, 27—29 maj 1982. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 419—421.
305. *Die Bedeutung der Ösophagusbiopsie für die Feststellung einer Refluxösophagitis* / B. Vanovski, P. Davčev, V. Bidikov. — Extracta gastroenterologica, 1982, 11, 5, str. 311—316.
306. *Dijagnostičke mogućnosti koloskopije i polipektomije kolona* / B. Vanovski, P. Davčev [и др.]. — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Ohrid, 27—29 maj 1982 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 327—329.
307. *Dijagnostičke mogućnosti koloskopije sa polipektomijom na našem materijalu* / B. Vanovski, P. Davčev [и др.]. — XIII Stručni sastanak internista Slavonije. Osijek, ožujka 1982 godine : zbornik radova. — Osijek : Zbor liječnika Hrvatske, 1982, str. 40—42.
308. *Евакуација на акутен ексудативен компресивен перикардитис со помош на стален катетер, внесен под контрола на ултразвук* / К. Чакалароски, П. Давчев [и др.]. — III Југословенски научни хепатолошки симпозијум са интернационалним учешћем. Охрид, 27—29 мај 1982 год. — Скопје : Удружење гастроентеролога Југославије, 1982, стр. 395—398.
309. *Endoskopska dilatacija peptičnih stenoza jednjaka i postavljanje Atkinsonove endoproteze kod inoperabilnih malignoma ezofagokardijalne regije* / V. Bidikov, P. Davčev. — XIII Stručni sastanak internista Slavonije. Osijek ožujka 1982 godine : zbornik radova. — Osijek : Zbor liječnika Hrvatske, 1982, str. 51—54.
310. *ERCP i ikterus* / V. Bidikov, P. Davčev [и др.]. — Treći stručni sastanak lekara SAP Kosova. Priština, 4. i 5. juna 1982. godine : zbornik rezimea. — Priština : Društvo lekara Kosova, 1982, str. 43—44.
311. *Ehotomografske karakteristike malignoma ekstrahepatálnih žučnih puteva* / V. Serafimovski, M. Neškovski, P. Davčev. — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Ohrid, 27—29 maj 1982 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 95—99.
312. *Ехотомографски можности во детекцијата на туморите во горниот дел на абдоменот* / В. Серафимоски, П. Давчев [и др.]. — XI конгрес на лекарите на СР Македонија. Струга, 23—25.IX 1982 год. : зборник на трудови. — I. — Скопје : Сојуз на здруженијата на лекарите на СР Македонија, 1982, стр. 122—124.
313. *Imunološka evaluacija asimptomatskih HBsAg nosača* / D. Trajanovski, P. Davčev [и др.]. — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Ohrid, 27—29 maj 1982 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 287—289.
314. *Intrahepatalna holostaza kod alkoholne ciroze* / V. Bidikov, D. Trajanovski, P. Davčev. — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Ohrid, 27—29 maj 1982 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 127—130.

315. *Инциденција на езофагеалните и гастрничните тумори во ендоскопскиот материјал на Гастроентерохепатолошката клиника во Скопје /* В. Василевски, П. Давчев [и др.]. — XI конгрес на лекарите на СР Македонија. Струга, 23—25.IX 1982 год. : зборник на трудови. — I. — Скопје : Сојуз на здруженијата на лекарите на СР Македонија, 1982, стр. 86—88.
316. *Колоноскопијата во дијагностиката на инфламаторните заболувања на дебелото црево — CHRON-овата болест и улцерозниот колитис /* М. Крстевски, П. Давчев [и др.]. — III Југословенски научни хепатолошки симпозијум со интернационалним учешћем. Охрид, 27—29 мај 1982 год. — Скопје : Удружење гастроентеролога Југославије, 1982, стр. 387—390.
317. *Ламблијазата како диференцијално-дијагностички проблем во гастроентерологијата /* П. Мишевска-Најденова, П. Давчев [и др.]. — XI конгрес на лекарите на СР Македонија. Струга, 23—25.IX 1982 год. : зборник на трудови. — II. — Скопје : Сојуз на здруженијата на лекарите на СР Македонија, 1982, стр. 848—850.
318. *Malignom hilusa jetre /* V. Serafimovski, P. Davčev [i dr.]. — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Ohrid, 27—29 maj 1982 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 23—26.
319. *Mogućnosti ehotomografije u rešavanju opstruktivnog iktera /* V. Serafimovski, P. Davčev [i dr.]. — Treći stručni sastanak lekara SAP Kosova. Priština, 4. i 5. juna 1982. godine : zbornik rezimea. — Priština : Društvo lekara Kosova, 1982, str. 44.
320. *Одређивање гастро-езофагусног рефлукса и поремећаја функције једнака тестом со сумпорним колоидом радиоизотопа техницијума ^{99}Tc /* Пенчо Давчев, Исаак Таџер [и др.]. — Српски архив — Београд, 1982, 110, 4, стр. 427—436.
321. *Opstrukcija distalnog holedohusa kod pankreatitisa /* V. Bidikov, B. Vanovski, P. Davčev. — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Ohrid, 27—29 maj 1982 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 27—30.
322. *Палијативен третман на иноперабилните туморски стенози на езофагот и кардијата со ендопротези поставени по неоперативен пат /* В. Бидиков, П. Давчев [и др.]. — XI конгрес на лекарите на СР Македонија. Струга, 23—25.IX 1982 год. : зборник на трудови. — I. — Скопје : Сојуз на здруженијата на лекарите на СР Македонија, 1982, стр. 91—93.
323. *Palijativni tretman malignih stenoza jednjaka — kada i kome postaviti endoprotezu /* V. Bidikov, B. Vanovski, P. Davčev. — I Znanstveni sastanak gastroenterologa Hrvatske : I Sastanak endoskopske секције Udruženja gastroenterologa Jugoslavije. Zagreb, 18—20. studenoga 1982 : Sažeci. — Zagreb : Gastroenterološka sekciјa Zbora liječnika Hrvatske, 1982, str. 84.
324. *Панкреатичниот асцит — по повод на една наша опсервација /* Методија Нешковски, Пенчо Давчев [и др.]. — Македонски медицински преглед, 1982, XXXVI, 3—4, стр. 64—66.
325. *Perkutana transabdominalna wirsungografija pod vođstvom i kontrohom »Real Time« sonografija (UPTW) /* V. Serafimovski, P. Davčev [i

- dr.). — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Ohrid, 27—29 maj 1982 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 315—318.
326. *Perkutana transhepatična holangiografija finom iglom Chiba kontrolirana i vođena ehotomografsom (UPTC) u dijagnostici holostaznog sindroma*. — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Ohrid, 27—29 maj 1982 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 101—102.
327. *Perkutana transhepatična holangiografija finom iglom Chiba pod ehotomografskom kontrolom (UPTC) u dijagnostici holostaznog sindroma* / P. Davčev, V. Bidikov [i dr.]. — Treći stručni sastanak lekara SAP Kosova. Priština, 4. i 5. juna 1982. godine : zbornik rezimea. — Priština : Društvo lekara Kosova, 1982, str. 43.
328. *Polycystic Disease of the Liver and other Cysts of the Liver as a Diagnostic Echotomographic Problem* / V. Serafimovski, P. Davčev [i dr.]. — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Ohrid 27—29 maj 1982. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 413—417.
329. *Попови методи во дијагностиката на панкреатичниот малигном* / П. Давчев, Б. Вановски [и др.]. — XI конгрес на лекарите на СР Македонија. Струга, 23—25.IX 1982 год. : зборник на трудови. — I. — Скопје : Сојуз на здруженијата на лекарите на СР Македонија, 1982, стр. 115—117.
330. *Porto-sistemna encefalopatija (PSE) kod tretiranja cirrotičnog ascita reinjekcionom (RE) i peritoneo-jugularnom (PJ. — Le Veen) metodom*. — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. — Ohrid, 27—29 maj 1982. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 405—408.
331. *Primarni karcinom žučne kese* / M. Neškovski, P. Davčev [i dr.]. — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Ohrid, 27—29 maj 1982 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 91—94.
332. *Ultrasonografija intercorrente nella diagnosi differenziale degli itteri*. — Caserta Sanitaria — Caserta, 1982, IV, 4, str. 36.
333. *Ургентна ендоскопија — дијагностички можности при крвавење од горниот дел на дигестивниот систем* / В. Василевски, П. Давчев [и др.]. — XI конгрес на лекарите на СР Македонија. Струга, 23—25.IX 1982 год. : зборник на трудови. — II. — Скопје : Сојуз на здруженијата на лекарите на СР Македонија, 1982, стр. 844—845.
334. *Фиберколоноскопија и полипектомија во дијагностиката и профилаксата на ректоколонските тумори* / Б. Вановски П. Давчев [и др.]. — XI конгрес на лекарите на СР Македонија. Струга, 23—25.IX 1982 год. : зборник на трудови. — I. — Скопје : Сојуз на здруженијата на лекарите на СР Македонија, 1982, стр. 108—110.
335. *Fokalne lezije jetre u etiologiji opstruktivnog ikterusa* / V. Vasilevski, P. Davčev [i dr.]. — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Ohrid, 27—29 maj 1982 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 19—22.

336. *Punkcija abdominalnih ornaga i tumorskih masa pod ultrasonografskom kontrolom.* — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Ohrid, 27—29 maj 1982. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 409—411.
337. *HLA sistem i ulcerozni kolit* / P. Miševska, P. Davčev [i dr.]. — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Ohrid, 27—29 maj 1982 god. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 291—293.
338. *Holestazni ikterus — novije dijagnostičke mogućnosti.* — III Jugoslovenski naučni hepatološki simpozijum sa internacionalnim učešćem. Ohrid, 27—29 maj 1982. — Skopje : Udruženje gastroenterologa Jugoslavije, 1982, str. 11—14.

Ivan Dorovský

Роден е во 1935 година во с. Чука во Егејска Македонија. Во 1948 година, споделувајќи ја судбината на многу деца од својот крај, е преселен во ЧССР, каде што во Брано завршува филозофски факултет. Во 1974 година ја одбранува титулата доктор на науките. Работи како заменик-шеф на Катедрата за странски јазици на Универзитетот во Брано и како висок научен соработник во Кабинетот по балканистика и унгаристика.

Како истакнат литературен историчар, славист и балканиолог, д-р Иван Доровски ја проучува македонската литература и врските помеѓу неа и чешката и словачката литература во XIX и во првите децении на XX век, како и грчко-јужнословенските културни и литературни контакти во XVIII век.

За член на Македонската академија на науките и уметностите надвор од работниот состав е избран на 14 мај 1979 година.

ЗА НЕКОИ МЕТОДОЛОШКИ ПРАШАЊА НА СПОРДЕБЕНОТО ИЗУЧУВАЊЕ НА ЕВРОПСКИТЕ ЛИТЕРАТУРИ

Во последните децении се појавија низа научни трудови посветени на таканареченото источнословенско и јужнословенско литературно и општокултурно заедништво. Не е потребно, мислам, да се докажува дека во минатото, во периодот на преродбата, постоело и едно балканско идејно-културно заедништво, најмалку до половината на XIX век. Составен дел на ова заедништво беше пред сè балканскиот литературен контекст.

Во периодот на т.н. национална преродба односот на буржоаските нации, што тогаш се формирале, кон етносот бил различен. Друг однос имале кон етносот во западноевропските земји, а сосема различен во многунационалните државни формации, какви што биле во тој период Отоманската и Австриската империја.

Во рамките на една таква многунационална империја, одделните национални движења се развивајале, се разбира, во постојан заслен контакт. Тој контакт се изразувал во еднаквите или сличните идеолошки концепции, во националните баарања и во уметнички слично изразените национални идеи.

Познато е дека во периодот на т.н. национална преродба литературата, уметноста и националната идеологија биле составен дел на борбата за национално ослободување. Притоа низа културни, литературно-јазични и идеолошки концепции се рапале како внатре во еден национален колектив, во неговите главни идејно-културни центри, така и во идејно-културните центри надвор од национално компактната територија или во дијаспората.

Симбиозата на разни народности во рамките на таквите државни формации, какви што биле Отоманската или Австриската (подоцна Австро-Унгарската) империја, создавала услови за развој на типолошки блиска или иста култура (вклучувајќи ја овде и литературата) и идеологија без обзир дали стапнува збор за национални колективи што се генетички родствени или не. Самиот факт што наведените народности живееле во исти или слични историски услови им давал можност непрекинато да развиваат многустрани заемни литературни и идејно-културни врски и односи, заемно да дејствуваат, заемно да се обога-

туваат, да се оплодуваат и да позајмуваат идеи од западноевропските, средноевропските и источногерманските земји.¹

Формирањето на буржоаските нации, на националното освествување (будење) и формирањето на националните култури — тоа е еден временски период што ја опфаќа втората половина на XVIII-иот и речиси целиот XIX-ти век. Тој период во чешката, словачката, југословенската и бугарската историографија обично се означува како период на национална преродба. Историографите од некои други земји на Централна и Југоисточна Европа (термин често употребуван и прифатен во науката кога се зборува за Балканот), т.е. пред сè грчките, албанските, унгарските, романските или полските историографи, го употребуваат терминот „национална преродба“ со извесни ограничувања.

Со преродбата се поврзани некои општи и заеднички прти на развитокот на културата и идеологијата во земјите од Средна и Југоисточна Европа. Методолошки е важно при изучувањето на наведениот период да се има предвид дека овде постојат неколку културни зони и региони. Потоа мора да се разликува дали станува збор за етноси (етнички колективи) кои во минатото имале сопствена државност или за етноси без сопствена државност во минатото.

За да се види во што се состојат, од една страна, општите закономерности на развитокот и во што нерамномерноста, разниот интензитет и извесната асинхроност на општокултурните, идеолошки, па и јазичните процеси во земјите од наведениот географски простор, безусловно мора да се земе предвид фактот дека етничките колективи (етносите), за кои овде зборуваме, им припаѓале на три различни државно-политички формации. Еден дел (Чесите, Словациите, Хрватите, Србите, Унгарците) живееле во рамките на Австро-Унгарската (полоцна — од 1867 година — Австро-Унгарската) империја, а друг еден дел (Бугарите, Македонците, дел од Србите) се наоѓале под турска власт. До крајот на XVIII-иот век територијата на полската народност била распарчена помеѓу Русија, Прусија и Австро-Унгарија. Да го кажеме и тоа дека до распарчувањето на Полска, на пример, Украинците и Белорусите биле дел од полската држава.

Ако сакаме да ги карактеризираме одделните типолошки слични периоди на развитокот, потребно е тие периоди да се проучуваат и истражуваат од аспект на историско-генетичка и историско-типолошка споредба и од аспект на пошироки меѓународни заемни врски и односи.

Уште до неодамна, на пример, грчката, хрватската, бугарската или српската литературна наука си поставувале за главна

¹ Види: Ivan Dorošský, *Otzázy srovnávacího studia evropských literatur*, Прилози, Одделение за лингвистика и литературна наука, IV/2, МАНУ, Скопје 1979, с. 52—67; истиот: *Otzázy srovnávacího studia balkánských literatur*, Slavia, roč. XLVII, 1978, čís. 4, s. 399—404; истиот: K některým klíčovým otázkám určení narodní příslušnosti tvůrců v období tzv. národního obrození, SPFFBU, D 27, Brno 1980, s. 115—125.

цел да ги периодизираат меѓулитературните односи и врски во рамките на националната литературна историја. Д. Гуришин правилно забележува дека потребно е одново да се разгледаат постоечките критериуми и да се форсира еден принцип според кој споредбеното изучување да доведе до откривање и познавање на една генетичка и типолошка сушност на литературната појава не само во рамките на развитокот на дадената национална литература туку и во врска со развитокот на целиот балкански меѓулитературен процес.²

Во историјата на европските литератури се прима тезата дека во периодот на националната преродба се формирале или се дооформиле националните литератури како еден доста стабилен систем. Би се рекло дека прашањето што претставува поимот „национална литература“ е јасно. Во последно време, меѓутоа, тоа прашање одново се појави со сета своја острини. Што е тоа, на пример, грчка, чешка, полска или словачка *национална литература*? Дали е тоа, како што сметаат некои книжевни историчари, само литература пишувана на национален јазик и од припадници на таа нација? Мислам дека наведениот критериум, т.е. националниот јазик и националната припадност, не е услов и не може да биде задоволувачки за да можеме да зборуваме за една „национална литература“. Општо теоретски земено со тоа сакам да кажам дека можат да постојат (а фактички и постојат) дела напишани на национален јазик без да ѝ припаѓаат на таа иста национална литература. И обратно — постојат дела напишани на друг јазик а ѝ припаѓаат на друга национална литература. Како пример овде ќе го наведам случајот со примената на старословенскиот или латинскиот јазик како јазици на чешката национална литература, или примената на таканаречениот „билингви“ јазик и на чешкиот јазик како литературни јазици на словачката национална литература. Од реченото стана јасно дека ниту јазикот ниту пак националната (државната) припадност можат да бидат аргумент за припадноста на еден автор или дело кон една или друга национална литература.³

Во светскиот, европскиот и поконкретно во балканскиот литературен процес низ вековите се среќаваме со низа автори и дела, за кои до ден-денес се водат спорови на која национална литературна историја таквите творци и таквите дела ѝ припаѓаат. Такви спорови најчесто се раѓаат поради тоа што авторот ги напишал своите дела (или сите или некои од нив) на друг јазик отколку што е јазикот на една национална терито-

² Dionýz Durišin, *O literárných vztahoch. Sloh, druh, preklad*, Bratislava 1976, s. 14. Види исто: Иван Доровский, *К некоторым вопросам балканской литературной общности*, in : Rapports, co-rapports communications Tchécoslovaques pour le Ve Congrès de l' Association Internationale d' Etudes du Sud-Est Européen, Prague 1984, p. 323—335.

³ Pavel Vašák, *Pojem národní literatury (Jakýk autor, textu, funkce a příjemce)*, Česká literatura, roč. 29, čís. 5, 1981, s. 445—462; истиот: *Metody určování autorské*, Praha 1980.

рија. Но, веќе наведовме дека јазикот не е решавачки за тоа дали еден автор или едно дело ѝ припаѓаат на една или друга национална литература. Според нас поважен е текстот на делото што се родило во одреден културно-историски контекст и во извесни историски услови.

Комуникационата шема автор — текст — приемател (реципиент) не може во еден таков случај да се ограничи само врз идејно-тематскиот дел од јазичното (текстуалното) соопштување. Авторот својот напишан текст му го адресира на потенцијалниот читател (комуникант). За содржината што сака авторот да му ја соопши на комуникантот, како што правилно забележува Павел Вашак, тој бара оптимална внатрешна (т.е. стих, проза, жанр, композиција, семантички клуч итн.) или надворешна (форма на книга, статија во списание, магнетофонски запис, публично предавање итн.) комуникативна форма. Значи, текстот на делото го бара својот приемател. Оттука може да се заклучи дека еден автор или едно дело ѝ припаѓаат на една национална историја само тогаш или пред сè тогаш кога тие поседуваат низа сзојства, т.е. тие поседуваат еден таков квалитет (еден факт, една реалност) што е суштествен за егзистенцијата на една национална литература, што служи како критериум за нејзиното дефинирање.⁴ Тоа мора да биде еден таков квалитет што е заеднички на сите елементи решавачки за формирањето на една национална литература.

Основен услов за реализација на врската автор — текст — приемател (реципиент), вели П. Вашак, е — јазикот на текстот да биде разбиралив за реципиентот. Со тоа никако не е речено дека тоа треба да биде јазикот на приемателот. На пример научните трудови можат да бидат напишани и во еден период на засилен национализам на друг отколку на национален јазик (на пр. Масарик во 80-те и 90-те години на XIX век пишувал исто и на германски. Слични примери има многу).

Јазикот на авторот не мора автоматски да биде само та-канаречениот мајчин јазик. Може да биде и друг јазик со кој авторот може активно да се служи. Притоа редоследот на јазиците со кои еден автор се служи може историски да се менува. Во таков случај се менува и редоследот на функционалната употреба. На пример за постарата чешка литература важи еден редослед: старословенски, латински, чешки. Кон крајот на XVIII-тиот и во почетокот на XIX-тиот век германскиот јазик доаѓа на местото на некогашниот старословенски и станува доминантен во споредба со чешкиот.

При изучувањето на литературно-културниот развиток на народите од Средна и Југоисточна Европа во периодот на преродбата треба да се земе предвид улогата на та-канаречените надзорешни културно-идејни врски и на надворешните (екстериторијалните) идејно-културни центри (на пример: Одеса, Букурешт, Браила, Цариград, Нови Сад, Сентендре, Пешта, Виена и

⁴ Пак таму, с. 449.

др.). Понатаму секако мора да се има предвид, исто така, *билингвизмот и полилингвизмот*.

Билингвизмот, заедно со жанровиот синкретизам, со историзмот и со тесната врска на преродбата со народното поетско творештво, е една од специфичките црти на балканскиот литературен процес. Една од најважните задачи на современата марксистичка литературна наука е да го реши до крај прашањето на билингвизмот и на таканаречената двојна (тројна) припадност. Од историјата на европската (па и на светската) литература е познато дека низа дејци во областа на културата и просветата во разни периоди (фактички на Балканот сè до половината на XX век) своите дела ги пишувале и ги изразувале своите политички и уметнички идеи на неколку јазици. Секој од нив решавал за своето функционирање во рамките на една или неколку национални средини, пред сè во зависност од идејно-политичката и културната ситуација и атмосфера. За да се формира кај еден таков творец свест на припадност кон една или друга функција не е решавачко тоа каде се родил, од какви родители се родил или каде живее итн., иако, се разбира, сите тие фактори влијаат врз неговата свест и доста силно можат да ја детерминираат.

Еден таков голем преродбеник и научник каков што бил, на пример, Павел Јозеф Шафарик, или еден таков голем поет, каков што беше Карел Хинек Маха (примерите се нарочно земени од чешката литература, но слични примери можат да се најдат посебно во балканските литератури) пишувале на германски или на чешки во зависност од тоа каква била функцијата на од нив напишаниот текст. Еве еден пример од нашата литературна историја. Рајко Жинзифов пишувал, како што е добро познато, на еден наддијалектен јазичен модел. Но кога тој пишувал за рускиот печат, тогаш своите статии ги пишувал на руски. Тој е еден од авторите со двојна или тројна припадност како што го карактеризира рускиот научник С. Никитин.

Јазикот на функцијата, фактички функцијата, е конкретно општествена (идејна, естетска итн.) и комуникативно условена. Тоа значи дека јазикот може да биде различен, но функцијата мора да биде истата, за да можеме да го вклучиме авторот на еден текст во историјата на одредена национална литература. Ако функцијата не е идентична, не е истата, тогаш еден таков автор (или дело) може да им припаѓа на повеќе национални литератури и културно-политички целини. Слични случаи имаме не само во историјата на балканските национални литератури туку и во историјата на француско-германските, шведско-финските, чешко-германските, чешко-словачките и други заемни односи.

Во една билингвистичка или полилингвистичка средина ја развивале својата литературна, просветна и идејно-политичка дејност на пример: Доситеј Обрадовиќ, Софрониј Врачански, Ригас Фереос, Николас Пиколо и низа други, подоцна Франце Прешерн и Христо Ботев, Љубен Каравелов, Људевит Гај, Стан-

ко Враз и Бранко Радичевиќ, Павол Орсаг Хвјездослав и Петар Прерадовиќ. Билингвизмот и полилингвизмот претставуваат за оштотокултурниот и идејниот развиток на народите од Средна и Југоисточна Европа една специфична црта, којашто се родила во специфични услови на овие региони. Таа црта заедно со низа други ги зближува сите балкански словенски и несловенски национални литератури и ги вклучува во европскиот културен и литературен процес.

Идејно-културните центри на дијаспората во Централна Европа и на Балканот, за кои веќе стана збор погоре, развивале една богата и разновидна идејна, педагошка, просветна, издавачка и литературна дејност. За тие центри е карактеристично што тие не биле тесно национални, нивната функција не била само национална, а тие вршеле низа идејни, просветни и литературни задачи на цел еден регион или цела една зона. Задача на литературните историчари е дејноста на наведените центри да биде предмет на компаративно изучување.

Заемните врски и односи на балканските словенски и несловенски литератури во минатото мораме во рамките на балканското литературно заедништво да ги третираме како еден литературен и оштотокултурен контекст. Врз еден таков принцип пак можеме да говориме за билитературност или полилитературност кои во разни периоди на балканскиот литературен процес се реализирале врз основа на *интеграција, диференцијација и комплементарност*. Притоа, во периодот на националната преродба кај генетски сродните етноси диференцијалните и интеграцијалните тенденции биле честопати симултани. Некои нивни аспекти заемно се дополнувале, други стоеле во остра противоположба. Комплементарната функција се реализирала симетрички или асиметрички, т.е. или културата (во тоа и литературата) и идеологијата се развивале во тесни врски, или една од литературите што се формирала тогаш имала поблагопријатни услови на народниот живот (имајќи ги овде предвид, на пример, и побогатите и подолготрајни традиции) и ѝ нудела на другата литература низа импулси.

Во балканското литературно заедништво има неколку типови на билитературност или полилитературност. Првиот е поврзан со билингвизмот или полилингвизмот. Во историјата на балканските или средноевропските национални литератури имало во минатото (а има и до сега) некои творечки личности кои примале информации од две или повеќе литератури и во своето дело продолжувале во две или неколку национални традиции (П. Р. Славејков, на пример, продолжувал да пишува во бугарска, турска, грчка, руска и српска традиција, Р. Жинзифов — во македонска, грчка, руска и бугарска, Г. Прличев — грчка, црковнословенска, бугарска и македонска). Од областа на чешко-словачкиот литературен контекст можеме да го наведеме, на пример, Петар Јилемницки, од областа на германско-францускиот контекст Макс Лигнер, од областа на чешко-германските односи К. Вајскол и низа други.

Освен наведениот тип, билитературноста или полилитературноста може да се реализира и на еден таков начин, кога авторот се инспирира од културната традиција на друг народ, обично генетски близок. Во таков случај говориме за таканаречен креативен тип.

И двата наведени типа се тесно поврзани. Творештвото на едни такви и слични литературни и општокултурни личности не само што се обогатувало од културните традиции на неколку народи, туку и обратното, со својата дејност и со своето дело тие допринеле за развитокот на една или на неколку национални литератури и култури. Во советската литературна наука на пример (Јулија Белјаева и други) се говори за автори од таканаречениот „општи тип“ (на пример Григориј Џамблак), но сметам дека словачкиот термин автор со двојна или тројна припадност е поприфатлив. Во сите такви и слични случаи важи принципот за кој веќе стана збор — дека еден текст (дело, автор) ѝ припаѓа на таа национална литература на која ѝ припаѓа функцијата на текстот (делото).

Во рамките на чешката литература се водеа, на пример, дискусиии околу прашањето на која литература ѝ припаѓаат текстовите напишани на германски јазик. И тоа не само во периодот на националната преродба туку и во меѓувоениот период, на пример, творештвото на еден Франц Кафка, Франц Фиман, Карл Вајскоп, Макс Брод и др. Затоа еден од клучните методолошки принципи на компаративното изучување на литературните процеси и појави е секогаш да се има предвид функцијата на текстот.

Кај генетички и јазично блиските етноси од Средна и Југоисточна Европа во разни етапи од нивниот литературен и општокултурен развиток обично се преплетувале најмалку две национални култури. На еден таков начин се родиле *заеднички културни традиции*. Како пример нека ни послужат чешко-словачките односи во минатото: во разни историски периоди разивале плодна дејност низа чешки писатели и културни дејци во Словакија и обратно, многу словачки творци работеле во Чехија. Иако објективно националниот живот во Чехија, степенот на развиток на националната култура биле на неспоредно повисоко ниво отколку во Словакија, не можеме да речеме дека Словакија истапувала секогаш само во улога на реципиент (приемател). Слични аналогии можат да се најдат и на Балканот. Во случај на две генетички блиски, но културно нерамномерни средини обично се раѓа еден однос на донатор (дарител), посредник и реципиент (приемател). Така, на пример, Словациите во меѓувоениот период се запознале со француската поезија со посредство на чешките преводи. Или еден друг пример од нашата национална преродба: Рајко Жинзифов или Константин Миладинов (па и низа преродбеници на другите балкански народи) имале можност да се запознаат со низа уметнички дела од западноевропските литератури со посредство на грчките или руските преводи.

Веќе погоре директно или индиректно стана збор за *традициите*. Да подвлечеме дека односот кон минатото, кон традициите и воопшто кон националното културно наследство денес претставува еден од важните проблеми на литературната компаративистика.

Кога зборуваме за историското минато, за националното културно наследство, за *националните традиции*, мораме да бидем свесни дека од историјата можеме да извлечеме поуки за сегашноста само тогаш кога ќе видиме способни да ја сфатиме сегашната логика на работите, онаа логична структура на современата, денешната реалност. Тоа мора да биде појдовна позиција од која мора да се тргне кога сакаме споредбено да ги изучуваме било чешко-словачките, било да речеме украинско-руските, белоруско-полските или грузинско-ерменските заемни врски и односи, или односите и врските меѓу одделните балкански словенски и несловенски литератури. Кон изучувањето на наведените заемни односи и врски не може да се пристапува апстрактно, без да ја имаме предвид, имено, онаа историја на работите, онаа конкретно искуство, без да ја имаме предвид денешната реалност. Некои литературни историчари не сакаат да ја сфатат и да ја акцептираат денешната реалност. Тие реактивираат некои своеобразно модифицирани логички или идеолошки конструкции, кои што не го земаат и не го земаат и до ден-денес во предвид досегашното историско искуство и на тој начин тие, сакајќи или не, се поистоветуваат со позициите на буржоаскиот национализам. Едни такви конструкции се, се разбира, сосема илузорни и нè враќаат назад кон едни веќе изживеани, преминати концепции. Тие не сакаат да разберат дека прашањето за припадноста на еден автор или дело кон една или друга национална литературна историја историски се менува. Освен низа други фактори тоа прашање може да биде компликувано и со флукутацијата на државните формации, со нивното формирање и распаѓање.

Марксизмот конкретно применет во културната политика на комунистичката партија, ја подвлеќува потребата со минатото да се води непрекинат и плоден дијалог, да се преземаат од него и понатаму творечки да се развиваат сите позитивни, плодоносни вредности.

Секое *национално културно наследство* во широка смисла или живо културно наследство во потесна смисла е добро разработен отворен систем, бидејќи нашиот однос кон него и кон минатото воопшто постојано се менува во текот на историскиот развиток. Овој систем од вредности е во непрекинливо движење и во постојан процес. Тој систем е отворен или може да биде отворен само тогаш кога е способен да им служи на одредени општествени потреби, кога е способен да ѝ се обраќа на одредена публика и да биде во жив контакт со сегашноста.

Понекогаш, при изучувањето, на пример, на литературното наследство, некои автори, ти презираат или не ги земаат предвид проблемите на општокултурниот развиток.

Културното наследство како динамичка појава мора да е живо, да живее во свеста на определена епоха. Покрај ова актуелно културно наследство постои уште една сума од културни вредности, (таканаречено виртуелно културно наследство) коишто повторно ги „откриваме“ и оживотворуваме. Задача на литературната наука е не само да го изучува сето потенционално културно наследство, туку пред сè одново да го открива и оживува за денешнината, да го актуализира и правилно да го интерпретира.

Минатото мораме да го изучуваме без пристрасност и во сета негова често контрадикторна сложеност. И грижливо и внимателно да диференцираме што од него да актуелизирате, што има само документарна а што уметничка вредност.⁵

Еден друг проблем што денес е актуелен во литературната (и не само во литературната) наука е *проблемот на традицијата*, нејзината сушност, нејзината законитост на развиток и нејзиното значење и задачи во историскиот развиток на општеството и културата. Затоа особено во последните две децении традицијата интензивно се изучува од филозофска, социолошка, културолошка, археолошка, етнографско-фолклористичка, книжевно-историска итн. гледна точка.⁶

Некои автори погрешно, според наше мислење, сметаат дека традицијата е исто што и минато. Да кажеме дека традицијата има во минатото само свои корени, но таа со својата егзистенција е појава тесно поврзана со сегашноста.

Кога говориме за традицијата, ние во предвид го имаме пред сè изборот на такви литературни вредности од националното културно наследство кои актуелно го поврзуваат минатото со денешнината и до ден-денес посредно или непосредно дејствуваат врз современиот литературен и културен процес. Со тоа е тесно поврзан односот кон народно-поетската традиција, односот помеѓу литературата и другите уметности и односите и врските на националната литература со општобалканскиот, европскиот и светскиот литературен контекст.

Литературните традиции (било национални, општобалкански или европски) имаат контакт со современоста, тие ја обогатуваат, дејствуваат врз неа, ѝ покажуваат кои се правилните развојни правци, даваат нови и нови импулси за раѓање на нови уметнички вредности и ѝ помагаат во позабрзаниот развиток. Имено, во тоа се состои нашиот активен однос кон традициите и кон историското минато воопшто.

⁵ Josef Hrabák, *Úvahy o literatuře*, Praha 1983, s. 46—58, 65—74.

⁶ За оваа проблематика постои опширна литература. Види меѓу другото J. V. Brumley, *Etnos a etnografija*, Bratislava 1980; E. S. Маркаров, Узловые проблемы теории культурной традиции, Советская этнография, 1981, бр. 1, с. 78—96; Z. d. Nejedlý, *Komunisté — dědici velkých tradic českého národa*, Praha 1950; J. Szacki, *Tradycja. Przegląd problematyki*, Warszawa 1971 i dr.

Паралелниот развиток на балканската литературна традиција, на пример, слично како и развојните традиции на чешката и словачката литература, го определиле во минатото нејзиното општо или слично потекло: за словенските народности на Балканот, на пример, заедничка основа биле литературните паметници од периодот на дејноста на учениците и наследниците на Кирил и Методиј. Освен тоа за балканската словенска литературна традиција (како и за грчката литература) се важни, исто така, трајните вредности на античката и византиската писменост и општословенската литературна традиција.

При изучувањето на европскиот (вклучувајќи го тука и балканскиот) литературен процес во минатото и денес мора да се имаат предвид уште неколку други важни прашања: на пример, принципот на етничко единство на сите одделни национални колективи што се форсирал во преродбенскиот период, потоа прашањето за националната свест, разните тенденции за единствен јазик и различните модификации на идејата за словенска заемност и припадност.

Покрај наведените прашања денес во низа европски литератури сè уште се водат дискусији околу *периодизацијата на културниот и постпоследниот на литературниот развиток*. Изгледа дека прашањето за периодизацијата на литературниот процес е еден од кардиналните проблеми со кои се соочуваат денешните книжевни историчари.

За литературната периодизација се пишува одново во последните децении, на пример, во чешката, словачката, бугарската и најпосле и во македонската литературна периодика. Како што правилно напиша Георги Сталев, некои национални литератури просто не можат да се вклопат во досега понудените решенија.⁷

Прашање е дали литературната периодизација да ја основаме врз таканаречени внатрешни или надворешни критериуми. Нема сомнение дека во текот на литературниот процес се менуваат формите на литературниот израз. Еден континуитет и дисконтинуитет на литературните форми, т.е. еден внатрешен развиток на литературата, може да се забележи во тоа што таа мора да користи стари искуства за да може да изрази нови содржини. Од друга страна, да се истакнуваат пред сè, таканаречените внатрешни критериуми и машинално да се применуваат иманентистички аспекти според нас е против духот на марксизмот.

Кaj одделни европски национални литературни истории постојат различни оценки на домашниот, националниот и на општиот литературен процес. Некои книжевни историчари за-

⁷ Георги Сталев, *Размисли за периодизацијата на македонската литература. Продолжен тек на преродбата*, Нова Македонија, 9 јануари 1983, с. 10.

почнале да пишуваат за макропериодизација и микропериодизација како за нешто ново. Веднаш да кажеме дека тук не станува збор за нешто ново. Автори на едно дихотомно или трихотомно делење на литературниот развиток се основателите на славистиката Јозеф Добровски и Павел Јозеф Шафарик.

Во развитокот на низа литератури (словенски и несловенски) можат да се забележат некои паузи со помали или поголеми временски дистанци. Прекинот на старословенската образност во Чехија, на пример, ги ликвидира сите шанси да се пишуваат литературни дела на еден тогаш општо разбиралив јазик. Подеталното изучување покажува дека и при еден дисkontинуитетен развиток можат да се откријат континуитетни елементи. Прекинот не мора да значи апсолутна пауза на развитокот. Обично се работи, како што правилно подвлекува Јозеф Храбак, за замена на еден вид литературен и културен живот со друг вид — на пример, продира на прв план народното или полународното творештво, народната традиција. Затоа според мое мислење прекините на развитокот (временски кратки или долги) не можеме да ги земеме како меѓиници на главните развојни периоди. Развитокот не бил прекинат, само дошло до замена на носителите на прогресивните развојни линии.

И на крајот неколку зборови и за периодизацијата на македонската литература. Прво, мислам дека не можеме во никој случај при периодизацијата на македонскиот литературен развиток да се потпреме на некои постоечки наднационални (така наречени „меѓународни“) европски обрасци. Затоа предлагам за македонската литература еден вак ѕв модел на периодизација:

1. Старословенски период;
2. Од Климент и Црноризец Жрабар до почетокот на XIX век.
3. Од почетокот на XIX век до крајот на 40-те години;
4. Период на континуиран развиток, т.е. од крајот на 40-те години до денес.

За најстариот (старословенскиот) период кај сите Словени постои заедничко мнение дека тој е првиот период. Тука нема недоразбирања. Во вториот период се развиваат некои основни црти на спахиско-тимариотскиот феудален систем и на феудалната нација сè до времето кога феудалниот систем веќе паѓа во важна криза; третиот период означува продолжен тек на развиток на капиталистички односи и на некои основни црти на капиталистичката нација. Тоа е период на народно и национално будење сè до формирањето на македонската нација⁸.

⁸ Блајзе Ристовски, *Македонската општествена мисла во првиот период на националната преродба*. Реферати на македонските слависти за IX меѓународен славистички конгрес во Киев, одделен отпечаток, Скопје 1983, с. 146.

Последниот — четвртиот — период тоа е веќе време, како што правилно вели Гане Тодоровски, кога македонската литература ги доживува сите услови на регуларен развиток и почнува во чекор да ја следи „логиката на европските современи текови, со што рамноправно се вклучува во културниот натпревар меѓу народите“. Накратко речено, во последниот период македонска-та литература се развива во рамките на една социјалистичка на-ција и на еден социјалистички самоуправен систем.

Погоре наведените развојни периоди, се разбира, се состојат од неколку потпериоди. И во секој од тие периоди и пот-периоди се одразуваат извесни концепции за човекот и светот, во нив наоѓаат свое место најразлични социјални функции и се одигруваат разни општествено-историски настани. Но, тоа е ве-ќе прашање на подетална анализа.

О НЕКОТОРЫХ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ВОПРОСАХ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ ЕВРОПЕЙСКИХ ЛИТЕРАТУР

(Р е з ю м е)

Автор статьи указывает на некоторые основные черты, связанные с развитием литературного процесса в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в период т. наз. национального возрождения. Он пытается дать ответ на вопрос, что такое национальная литература, говорит о билингвизме и полилингвизме, пишет об авторах с множественной принадлежностью, т. е. об авторах (культурных личностях) принадлежащих к истории двух или нескольких национальных литератур; автор обращает внимание также на вопросы билитературности и полилитературности, совместной культурной традиции. Он сосредоточивает свое внимание тоже на вопрос периодизации литературного процесса на Балканах, в особенности на периодизацию развития македонской литературы.

Милчо Ристов

Роден е во 1931 година во Радовиш. Студирал физика, во 1961/1962 година како стипендиант на УНЕСКО ги завршува, во Манчестер во Англија, постдипломските студии, а во 1969 година одбранува докторска дисертација на Природно-математичкиот факултет (Институт за физика) во Скопје. Работи на Природно-математичкиот факултет во Скопје како професор по електроника.

Неговата научна работа е насочена, пред сè, кон проучување на генерирањето и ширењето на ултразвукот, на ширењето на ултракусите електромагнетни бранови во феритни материји и на генерирањето и дијагностирањето на високофреквентна плазма, како и кон проучување на фотоелектричната конверзија на светлинската енергија и термоелектричните особини на металите и легурите.

За дописен член на Македонската академија на науките и уметностите е избран на 21 декември 1983 година.

КЛИНЕОБРАЗНИ ФОТОВОЛТАИЧНИ ЂЕЛИИ ДОБИЕНИ СО ХЕМИСКА ДИСПОЗИЦИЈА

Клинеобразните фотоволтаични ѓелии се полупроводнички уреди кои светлосната енергија ја претвораат во електрична. Наречени се клинеобразни затоа што го користат фотоволтаичниот ефект, којшто се јавува само кај тенки филмови со клинеста форма, т.е. тенки филмови чијашто дебелина монотONO се менува од едниот кон другиот крај.

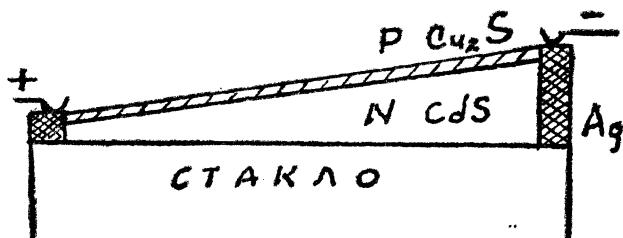
Овој ефект за прв пат беше забележан кај нас (1) во 1976 г. и од тогаш па наваму беа изведени голем број експериментални и теориски истражувања, со цел да се најде механизмот што доведува до трансформација на светлосната енергија во електрична кај клинеста геометрија на тенок филм. Беше установено дека кај тенките филмови со клинеста форма направени од полуметал бизмут и легенериран полупроводник оловен телурид трансформацијата на светлосната енергија во електрична станува поради несиметричното расејување на забрзаните електрони. Имено, забрзаните електрони од апсорбираните фотони се движат хаотично, но нивното расејување не е еднакво поради косите површини на клипот. Електроните што се движат кон врвот се расејуваат во поголема мера, додека ник оние што се движат кон основата на клипот се расејуваат во помала мера, и како резултат на оваа асиметрија се јавува вишок електрони во базата, а со тоа електричен напон. Напонот што се добива при нормално сончево осветлување изнесува неколку стотини микроволти, па за некое ефикасно претворање на светлосната енергија во електрична не станува збор. Илјада пати поголем напон, т.е. неколку стотини миливолти, се добива при осветлување на тенки клинеобразни филмови направени од недегенериран полупроводник (2). Теориски беше покажано дека кај филмови со клинест облик направени од недегенериран полу-проводник можна е генерација на фотонапон поради Дембериовиот ефект и поради ефектот на нееднаква површинска рекомбинација на носителите (3). Објаснувањето на појавата со помош на овие ефекти не беше задоволувачко, билејќи експериментално добиените напони беа стотина пати поголеми од теориски предвидуваните. Експериментално а и теориски беше потврдено дека доминантен ефект за појава на фотонапон од стотини ми-

ливолти е трансформацијата на површинскиот фотоволтаичен ефект во волуменски. Површинскиот фотоволтаичен ефект, кој се јавува кај недегенериран полупроводник на чијашто површина има такви површински состојби што го менува карактерот на спроводливоста на површината, во општ случај тешко се набљудува. Меѓутоа, клинестата геометрија на тенок филм овозможува трансформација на површинскиот во волуменски фотоволтаичен ефект, а со тоа и негова лесна регистрација.

Беа направени клинеобразни ќелии од кадмиум сулфид, селен, кадмиум телурвид и др. материјали, со најразлична дебелина од 1 до 10 микрометри и со најразлични агли на клинот. За ќелиите од кадмиум сулфид беше користена техниката на испарување во вакуум и техниката на пиролира на спреирани раствори на кадмиум хлорид и тиоуреја (4). Беа развиени сопствени методи за добивање на тенки филмови со клинеста форма, т.е. филмови чијашто дебелина опаѓа линеарно од основата кон врвот (5).

$$d = a_0 - kx$$

Површински состојби, со цел да се создаде спротивен тип површинска спроводливост на едната страна од клинот, беа доведувани на два начина: со оксидација на површината со загревање на филмот и со јонска измена меѓу кадмиумовите и бакарните јони. Со втората постапка, којашто се покажа како многу ефикасна, на површината од клинот се формира многу тенок површински слој од п-тип бакар сулфид. На тој начин се добива клинеобразен филм со н-тип спроводливост и многу тенок површински слој од п-тип спроводливост (сл. 1). На краиштата од филмот, при базата и врвот на клинот, се поставуваат електроди од сребрена паста, со што се добива фотоволтаична ќелија (сл. 1).

Сл. 1 — Клинеобразна ќелија од кадмиум сулфид со површински слој од бакарен сулфид

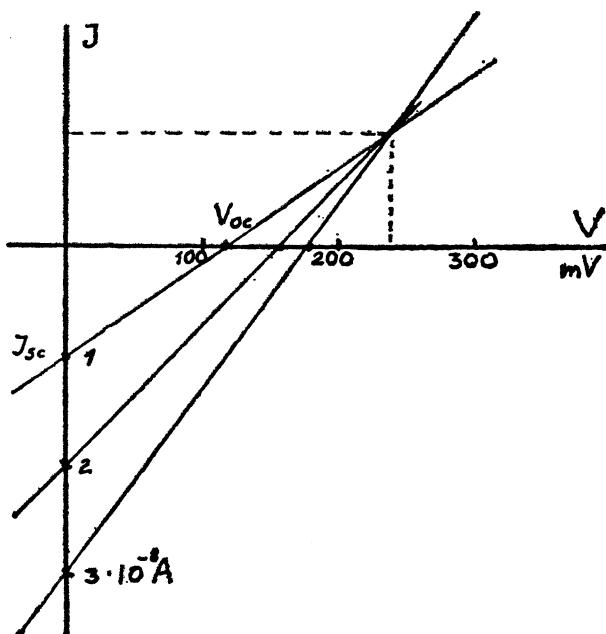
Теориски и експериментално беше потврдено дека при осветлување на ваква клинеста структура се добива фотонапон и фотоструја поради трансформација на површинскиот фотоволтаичен ефект во волуменски. Механизмот што доведува до трансформација е следен: Фотогенерираните носители се раздвојуваат под дејство на внатрешното електрично поле, коешто постои во околината на контактот помеѓу п-тип (површината) и

н-тип полупроводникот (клинеобразниот филм). Притоа електроните се натрупваат во н-делот, т.е. во клинот, а шуплините се натрупваат на самата површина. Поради нееднаквата дебелина на филмот се јавува нееднаква концентрација на електроните во клинот (6). Најголема концентрација има на врвот, додека во основата таа е најмала. На површината се јавува нееднаква концентрација на шуплините и тоа со спротивна насока. Најголема концентрација се добива кај основата, а најмала кај врвот. Поради нееднаква концентрација на носителите долж оската на клинот се јавува дифузиона струја на електроните кон базата и шуплините кон врвот. Двете дифузиони струи се сумираат, бидејќи спротивните насоки на дифузионите струи се на полнечки од спротивен знак. Вкупната дифузиона струја во филмот, во надворешен електричен круг се регистрира како фотоструја.

Испитувањата извршени врз голем број клинеобразни ќелии направени од кадмиум сулфид со испарување во вакуум и со пиролиза, покажаа дека нивните лукс-волт-амперни карактеристики се линеарни (7) (сл. 2) и можат да бидат изразени аналитички со

$$I = (Y_0 + Y_1 L) V - KL,$$

каде што Y_0 е темна спроводливост на филмот, Y_1 — прираст на фотоспроводливоста за единично осветлување, L — интензитет на светлината и K — константа зависна од геометриските

Сл. 2 — Лукс-волт-амперна карактеристика на ќелијата од кадмиум сулфид со површински слој од бакарен сулфид.

параметри на филмот (средна дебелина и агол на клинот). Струјата на кус спој, којшто се добива за случај $V = 0$ е

$$I_{ks} = -KL$$

додека напонот на отворен круг, којшто се добива за $I = 0$, ќе биде

$$V_{ok} = \frac{KL}{Y_0 + Y_1 L}$$

Покрај споменатите техники и методи за добивање на тенки филмови постои и друга метода, којшто во последно време станува сè поатрактивна поради нејзината економичност и едноставност. Тоа е електролес методата или методата на хемиска депозиција од водени раствори. Со оваа метода со успех се добиени квалитетни филмови од оловен сулфид (8), кадмиум сулфид (9) и бакарен оксидул (10). Со модификација на овие методи беше направена клинеобразна ќелија од оловен сулфид со тенок површински слој од кадмиум сулфид. Бидејќи филмот од оловен сулфид, добиен по оваа метода е секогаш n-тип полупроводник, а кадмиум сулфидот и-тип полупроводник, така добиената ќелија е n-тип клин со и-тип површински слој. Кај оваа ќелија на површината постои хетерослоен контакт, којшто ги раздвојува фотогенерираните носители. Бидејќи оваа ќелија е инверзна на ќелијата кадмиум сулфид-бакар сулфид, фотонапонот што го дава е со спротивен поларитет. Класична хетерослојна ќелија од оловен сулфид-кадмиум сулфид беше за прв пат направена од Ватанабе и Мита (11) на тој начин што на готов монокристал од кадмиум сулфид е таложен слој од оловен сулфид по методата на хемиската депозиција.

Во досега описаните методи за добивање на тенок слој од оловен сулфид сите потребни хемикалии се ставаат во еден сад, па реакцијата се одвива во целиот волумен од садот, па според тоа мал дел од супстанциите се таложат на подлогата, а голем дел од нив паѓа како талог.

За добивање на клинеобразен филм од оловен сулфид и планпаралелен слој од кадмиум сулфид, ние ја искористивме техниката со два одделни раствори, којшто беше оригинално користена за добивање на филмови од бакар оксидул (10). За добивање на слој од оловен сулфид се користеше 0,1 M раствор оловен ацетат на кој му се дава концентриран раствор (1 M) натриум хидроксид до формирање на комплексен бистар раствор. Друг еден раствор на 0,1 M тиоуреа се загрева на 80—90°C. Претходно исчистено микроскопско стакло ($2,5 \times 7,5$ см²) се потопува прво во ладен комплексен раствор, а потоа постепено се потопува во врел раствор. При тоа настапува хемиска реакција само во близина на површината на стаклото, и како резултат на тоа се таложи тенок слој на оловен сулфид. Слојот оловен сулфид е со голема атхезија кон стаклото, па механички не може да се отстрани. Процедурата на наизменично потопување во ладен, па во врел раствор се повторува

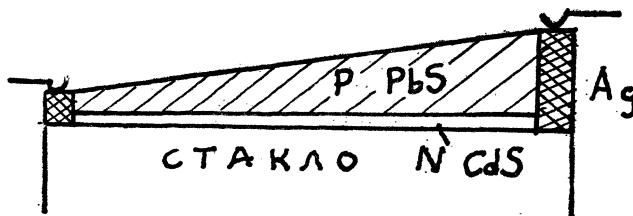
сè додека не се добие бараната дебелина на филмот. Дебелината на наталожениот филм зависи од брзината на хемиската реакција и од времето на таложењето. При постепеното потопување на стаклената плоча во врел раствор времето на таложење на различните делови од стаклото е различно. Тоа е најдолго за основата на плочката и најкусо за врвот.

Ако претпоставиме дека плочката ја потопуваме со константна брзина V и земеме дека брзината на реакцијата е k , дебелината на наталожениот филм е

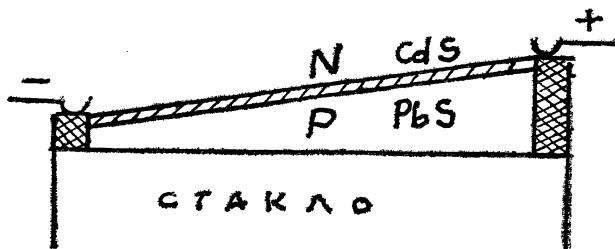
$$d = 2nk(l-x),$$

каде што l е должината на стаклената плоча што се потопува, x е растојанието од основата и n — број на потопувањата. Од ова следи дека дебелината на филмот линеарно опаѓа од основата кон врвот, т.е. филмот од оловен сулфид е клинеобразен. Клинеобразноста лесно се контролира преку пругите на интерференција, а исто така преку апсорпција на светлината, којашто опаѓа одејќи кон врвот. Тенок планпаралелен слој од кадмиум сулфид се таложеше со слична постапка, со таа разлика што сега се зема комплексен раствор на кадмиум хлорид и врел раствор на тиоуреја, на која ѝ е додадена мала количина натриум хидроксид.

Беа правени две комбинации на клинеобразни ќелии. Првата комбинација се состоеше од тенок слој кадмиум сулфид наталожен врз стакло, а врз него се таложеше клинеобразен филм од оловен сулфид (сл. 3). Другата комбинација беше со обратен редослед на слоевите (сл. 4). Двете комбинации по-

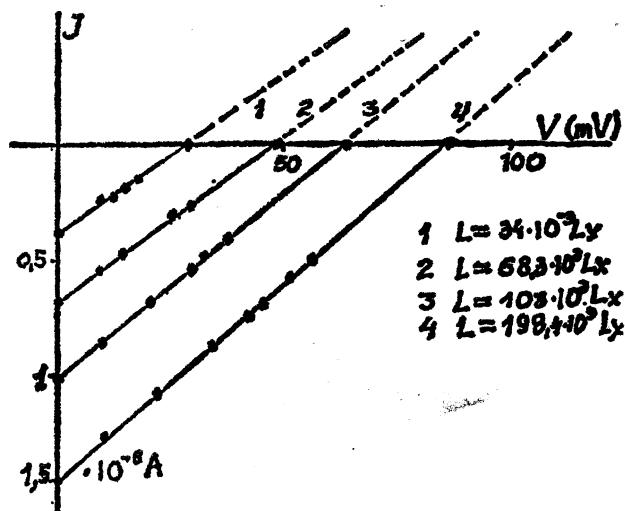

Сл. 3 — Клинеобразна ќелија од планпаралелен слој кадмиум сулфид и клинеобразен слој од оловен сулфид

Сл. 4 — Клинеобразна ќелија од оловен сулфид со површински слој од кадмиум сулфид

кажуваат различни спектрални особини. Додека првата е осетлива и на инфрацрвено зрачење, втората комбинација е осетлива само на видлива светлина. Лукс-волт-амперна карактеристика на ќелија од првата комбинација при осветлување од горната површина е дадена на сл. 5. За разлика од карактеристиките на ќелијата од кадмиум сулфид-бакар сулфид кај оваа ќелија правите се скоро паралелни, што е резултирано од малата фотоспроводливост на клинеистиот филм од оловен сулфид. Напонот на отворен круг што го дава оваа ќелија се приближува до напонот што го дава класичната планпаралелна хетерослојна ќелија од оловен сулфид-кадмиум сулфид, додека струјата на кус спој е за неколку редови големина помала. Според тоа, кај клинеобразната ќелија не може да стане збор за ефикасна конверзија на светлосната енергија во електрична, поради малата вредност на струјата, па оваа ќелија не може да ѝ конкурира на класичната.

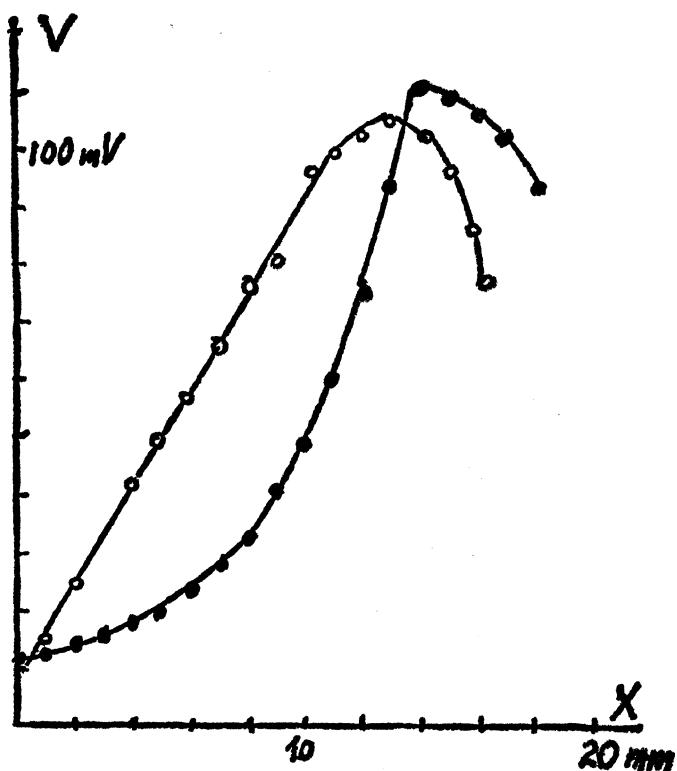

Сл. 5 — Лукс-волт-амперна карактеристика на клинеобразна ќелија од оловен сулфид со површински слој од кадмиум сулфид; осветлување L -параметар.

Меѓутоа, клинеобразната ќелија е интересна од друга гледна точка. При парцијално осветлување на ќелијата со еден текнок спон од светлосни зраци добиениот фотонапон ќе зависи од местото на осветлувањето. Најголем напон и струја се добиваат во случај на осветлување на врвот, а најмал напон и струја при осветлување на основата на ќелијата. Осветлувањето на местото помеѓу овие две екстремни вредности, ќе даде напон помеѓу овие вредности и ќе зависи од оддалеченоста на местото на осветлување од основата. Графички приказ на зависноста на фотонапонот од местото на осветлувањето, при

осветлување на ќелијата со фокусирани сончеви зраци со цилиндрична лека, е даден на сл. 6.

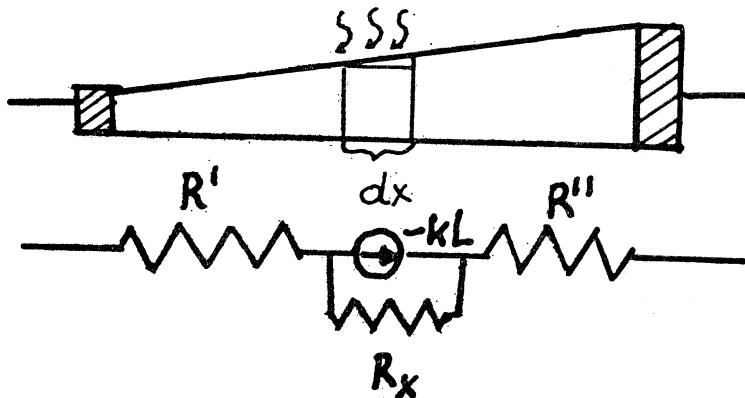
Поведението на ќелијата при парцијално осветлување може да се објасни на следниов начин. Осветлениот дел од ќелијата се однесува како минијатурна клинеобразна ќелија, додека неосветлениот дел се однесува како пасивен отпор споен во серија со ќелијата (сл. 7). Напонот што ќе го даде ќелијата

Сл. 6 — Зависност на напонот на отворен круг V_{oc} од положбата на осветлувањето X ; точките се за случаи на осветлување од страната на оловен сулфид, крукчињата за случај на осветлување од страна на кадмиум сулфид

всушност е напонот што ќе го даде минијатурната ќелија. Бидејќи таа е со променлива дебелина, може да се сфати како паралелен спој на идеална ќелија и планпаралелен слој со отпор

$$R_x = \rho \frac{dx}{h(d_0 - kx)}$$

Сл. 7 — Еквивалентен круг на делумно осветлена клинеобразна ќелија

Идеалната ќелија може еквивалентно да се претстави со генератор на константна струја $I_{KS} = -KL$, којашто на краевите на паралелниот отпор ќе даде напон $dV = -KL \frac{dx}{R_x}$, т.е.

$$dV = -KL \frac{dx}{h(d_0 - kx)}$$

Како што се менува вредноста R_x со x при поместување на осветлувањето така се менува и фотонапонот.

При парцијално осветлување со застор што се поместува кон врвот, ќелијата ќе даде фотонапон, којшто е интеграл од V во границите од 0 — x , т.е.

$$V = \int_0^x dV = \frac{KL\rho}{hk} \ln\left(1 + \frac{kx}{d_0}\right)$$

Кај првиот и вториот начин на осветлување клинеобразната фотоволтаична ќелија се јавува како сензор на положбата на светлосниот сноп, во однос на основата или врвот на клинот. При парцијално осветлување со тенок сноп добиен со цилиндрична леќа, при осветлување на првата комбинација од страната на стаклото, фотонапонот е скоро правопропорционален со растојанието на светлосниот сноп од основата. Сензорот на положбата, кај којшто напонот е правопропорционален со растојанието на положбата на осветлување од една фиксна положба, може да најде практична примена во мерната техника и автоматиката, како сензор за автокомпензациони галванометри. Исто така, ваков сензор може да најде практична примена кај уредите за автоматско следење на положбата на сончето, т.е. кај хелиостатите.

ЛИТЕРАТУРА:

1. M. Ristov, G. Sinadinovski and M. Mitreski, *Thin Solid Films* 37, (1976) L 29.
2. M. Ristov, G. Sinadinovski i M. Mitreski, *Fizika Supp* 2, 10 (1978) 387.
3. Г. Ивановски, Н. Новковски, М. Ристов и В. Урумов, *Билт. СДФ на СРМ* 29 (1979) 51.
4. Gupta and colabor., *Thin Solid Films*, 48 (1978) 153.
5. М. Ристов, Г. Синадиновски и М. Митрески, *Билт. на СРМ*, 28 (1978) 35.
6. G. Ivanovski i M. Ristov, *Fizika Supp* 1, V, 12, (1980) 60.
7. M. Ristov, G. Sinadinovski i M. Mitreski, *Fizika Supp* 1, V 12 (1980) 65.
8. Davis, *J. App. Phys.* 37 (1966) 1670.
9. N. C. Sharma, R. C. Kainthala, D. K. Pandya and L. Chopra, *Thin Solid Films*, 60 (1979) 55.
10. M. Ristov, G. Sinadinovski i I. Grozdanov, (Примено за печат во *Thin Solid Films*).
11. Watanabe and Myta, *Solid State Electr.* 15 (1972) 5.

PREPARATION OF WEDGE-SHAPED PHOTOVOLTAIC CELLS BY CHEMICAL DEPOSITION

(Summary)

A short description of the mechanism which generate photovoltage at the wedge-shaped semiconducting thin film, has been given. A special attention has been paid to the structures which contain wedge-shaped semiconducting thin film of one type conductivity with a thin surface layer of opposite type conductivity. Such a structure was found to be superior in the photovoltaic sense. Therefore, this structure has been named as wedge-shaped photovoltaic cell. A chemical deposition method has been developed for the preparation of wedge-shaped cells. It has been found that this method is very simple and economic and it could be applied to those semiconductors which could be deposited from chemical baths. By modification of the method described by Sharma et al, (9) deposition of wedge-shaped thin film of PbS on glass substrate has been achieved. The thin layer with opposite type conductivity was CdS film which was deposited by chemical deposition as well.

The photovoltaic property of the cells has been presented graphically and analytically by the lux-volt-ampere characteristics. It has been found that the wedge-shaped cell is interesting in the case of partial illumination. The generated photovoltage was found to be proportional to the distance of the illuminated region from the base of the wedge. Explanation for this has been given on the basis of equivalent circuit. At the end of the presentation a proposal for a future application of this cell has been given.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И ЈА
НА ДОП. ЧЛЕН МИЛЧО РИСТОВ

1. За силите на потисок во инерцијално променети гравитациони полинја / М. Ристов, С. Бахчеванциев. — Годишен зборник на Филозофскиот факултет, 1956, 9, 5, стр. 39—48.
2. Една демонстрација кон толкувањето на поимот редуцирана должина / М. Ристов, С. Бахчеванциев. — Билтен на Друштвото на математичарите и физичарите на НР Македонија, 1960, XI, стр. 21—25.
3. Мерење на еластичните константи на провидни изотропни цврсти тела со помошта на ултразвук / Милчо Ристов, Зафир Стојанов. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1961 (1959), 3, стр. 69—87.
4. Една едноставна метода за мерење на еластичните параметри во изотропни цврсти тела со помошта на ултразвук — echo импулсна метода / М. Ристов, З. Стојанов. — Билтен на Друштвото на математичарите и физичарите од СР Македонија, 1963, XIV, стр. 47—55.
5. Определување на специфичниот полнеж на електронот со помошта на индикаторска цевка (магично око) / М. Ристов, Г. Синадиновски. — Билтен на Друштвото на математичарите и физичарите од СР Македонија, 1963, XIV, стр. 57—59.
6. Фероелектричен волтметар / М. Ристов, Г. Синадиновски. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1963, 14, стр. 45—51.
7. За електричните силови линии и нивното експериментално прикажување / М. Ристов, С. Бахчеванциев. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1965, 16, стр. 87—92.
8. Мостовен метод за мерење на негативен отпор. — Билтен на Друштвото на математичарите и физичарите од СР Македонија, 1965, XVI, стр. 35—39.
9. Добивање на негативен отпор со помошта на тирагрон / М. Ристов, Г. Синадиновски. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1966—1967, 17—18, стр. 51—56.
10. Една метода за непосредно мерење на амплитудните вредности на променливите напони / Љ. Петковски, М. Ристов, Г. Синадиновски. — Билтен на Друштвото на математичарите и физичарите на СРМ, 1967, XVIII, стр. 39—45.
11. *Microwave Lenses with Nonlinear Refractive Index* / P. Anastasovski, M. Ristov. — Electronics Letters — London, 1967, 3, str. 101—102.

12. Една метода за мерење на коефициентот на термоелектромоторна сила / М. Ристов, Ј. Петковски. — Билтен на Друштвото на математичарите и физичарите од СР Македонија, 1968, XIX, стр. 35—46.
13. Теорија на нискофреквентната негативна проводливост кај високофреквентната плазма. — Прилози МАНУ : Одделение за природо-математички науки, 1971, III, 1, стр. 41—48.
14. Нискофреквентна волт-амперна карактеристика на плазма одржуваана со високофреквентното поле. — Годишен зборник на Природо-математичкиот факултет, 1972, 22, стр. 51—103.
15. Direct Measurement of Electron Temperature in Plasma by Single Electrostatic Probe / M. Ristov, G. Mavrodiev. — Годишен зборник на Природо-математичкиот факултет, 1973, 23, стр. 119—125.
16. Електроника. — Скопје : Универзитет „Кирил и Методиј“, 1973. — 521 стр.
17. Практични вежби по електроника. — Скопје : Универзитет „Кирил и Методиј“, 1973. — 121 стр.
18. Директно мерење на температурата на електроните во плазма со помош на двојна проба. — Годишен зборник на Природо-математичкиот факултет, 1974, 24, стр. 9—14.
19. Electrically Controlled Intensity of Light in RF Discharge Tube / M. Ristov, P. Anastasovski. — Годишен зборник на Природо-математичкиот факултет, 1974, 24 : Section A, стр. 15—20.
20. Прилог кон испитувањето на термоелектричните својства на легурите од системот Ag-Al, во врска со дијаграмот на состојбата / Ј. Петковски, М. Ристов. — Годишен зборник на Природо-математичкиот факултет, 1974, 24, стр. 21—31.
21. Инваријантност на некои физички својства кај смешите / Зафир Стојанов, Милчо Ристов. — Билтен на Друштвото на математичарите и физичарите од СР Македонија, 1975—1976, XXVI, стр. 57—60.
22. Испитување на коефициентот на термоелектромоторна сила на легурите од системот Cd-Sb во врска со дијаграмот на состојбата / М. Ристов, Ј. Петковски. — Билтен на Друштвото на математичарите и физичарите од СР Македонија, 1975—1976, XXVI, стр. 65—74.
23. Oscilloscopic Measurement of Absolute Temperature by Means of Transistor / M. Ristov, S. Stojmenov. — Билтен на Друштвото на математичарите и физичарите на СРМ, 1975—76, XXVI, стр. 51—55.
24. Photovoltaic Effect of an Wedge-Shaped Semiconductor Thin Film / M. Ristov, G. Sinadinovski, M. Mitreski. — Fizika — Beograd, 1976, str. 43—48.
25. Photovoltaic Effect of Wedge-Shaped Semiconductor Thin Film / M. Ristov, G. Sinadinovski, M. Mitreski. — Thin Solid Film — Lausanne, 1976, 37, str. 29—31.
26. Високофреквентна пробивна карактеристика на нискофреквентен транзистор / Милчо Ристов, Горѓи Синадиновски. — Билтен на Сојузот на друштвата на физичарите на СРМ, 1977, 27, стр. 75—78.
27. Температурна зависност на фотонапонот кај клинообразни полупроводнички тенки филмови / М. Ристов, Г. Синадиновски, М. Митрески — Билтен на Сојузот на друштвата на физичарите на СРМ, 1977, 27, стр. 79—83.

28. Една метода за добивање на тенки клинообразни филмови / М. Ристов, Г. Синадиноски, М. Митрески. — Билтен на Сојузот на друштвата на физичарите на СРМ, 1978, 28, стр. 35—42.
29. *Photovoltaic Effect of Wedge-Shaped Photoconducting Thin Film* / M. Ristov, G. Sinadinovski, M. Mitreski. — Fizika — Beograd, 1978, 10, Sup. 2, str. 387—390.
30. Фотоволтаичен ефект во клинести филмови, условен со површинска рекомбинација на носителите / Г. Ивановски, М. Ристов, В. Урумов. — Годишен зборник на Факултетот за физика, 1979, 29, стр. 21—30.
31. *Photovoltaic Effect of n-Type Wedge-Shaped Film with p-Type Surface Layer* / M. Ristov, G. Ivanovski. — Fizika — Beograd, 1980, 12, Sup. 1, str. 60—64.
32. *Photo-Current-Voltage Characteristics of Wedge-Shaped CdS Thin Film* / M. Ristov et all. — Fizika — Beograd, 1980, 12, Sup. 1, str. 65—69.
33. Фотоволтаичен ефект во N-тип клинест филм со P-тип површински слој / М. Ристов, Г. Ивановски. — Годишен зборник на Факултетот за физика, 1980, стр. 23—31.
34. Фотоелектрични карактеристики на трансверзална фотоволтаична келија $nCdS-pCu_2S$ направена од тенок филм CdS / М. Ристов, Г. Синадиновски, М. Митрески. — Годишен зборник на Факултетот за физика, 1980, стр. 49—55.
35. Дигитален интегрирачки солариметар / М. Ристов, В. Величкова и др. — Билтен на Сојузот на друштвата на физичарите на СРМ, 1982—1983, 32—33, стр. 107—111.
36. Проучување на фотоелектричните карактеристики на трансверзални хетерослојни фотокелии $nCdS/p-Cu_2S$ со помош на светлосна сонда / М. Ристов, Г. Синадиновски, М. Митрески. — Билтен на Сојузот на друштвата на физичарите на СРМ, 1982, 29, стр. 5—8.
37. Термоелектромоторна сила на легурите од системот Bi-Sn / Милчо Ристов, Љ. Петковски. — Билтен на Сојузот на друштвата на физичарите на СРМ, 1982—1983, 32—33, стр. 71—77.

С О Д Р Ж И Н А
TABLE OF CONTENTS

	Стр.
ЮЛИАН ВЛАДИМИРОВИЧ БРОМЛЕЙ	
Основните направления современой этнографической науки в СССР (Сновни правци на современата етнографска наука во СССР) — — — — —	9
ТАШКО ГЕОРГИЕВСКИ	
Богоја Штерјоски — — — — —	41
Библиографија на доп. член Ташко Георгиевски — — —	45
ПЕНЧО ДАВЧЕВ	
Придонес на современата дијагностика на панкреатичниот канцер (Contribution to the Advanced Diagnosis of the Pan- creatic Cancer) — — — — —	49
Библиографија на доп. член Пенчо Давчев — — — —	69
IVAN DOROVSKÝ	
За некои методолошки прашања на споредбеното изучување на европските литератури (О некоторых методологических вопросах изучения европейских литератур) — — — —	97
МИЛЧО РИСТОВ	
Клинеобразни фотоволтаични ќелии добиени со хемиска дис- позиција (Preparation of Wedge-Shaped Photovoltaic Cells by Chemical Deposition) — — — — —	111
Библиографија на доп. член Милчо Ристов — — — —	121

ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА, ПРИЛОЗИ И БИБЛИОГРАФИЈА
НА НОВИТЕ ЧЛЕНОВИ НА МАКЕДОНСКАТА АКАДЕМИЈА
НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ — VIII

Издавач:

Македонска академија на науките и уметностите

*

Техничко уредување:

Алена Георгиевска

*

Коректура:

Љубомир Дабиќ

*

Печат:

„Напредок“ — Тетово

*

Тираж:

500 примероци